

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

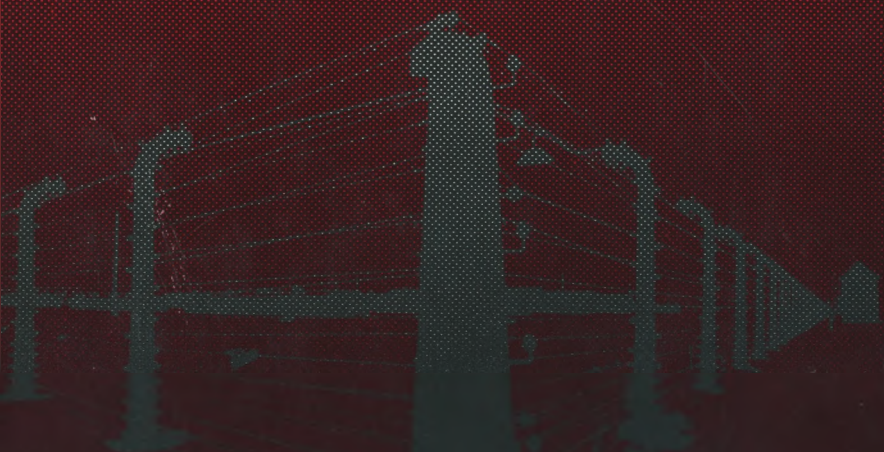
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

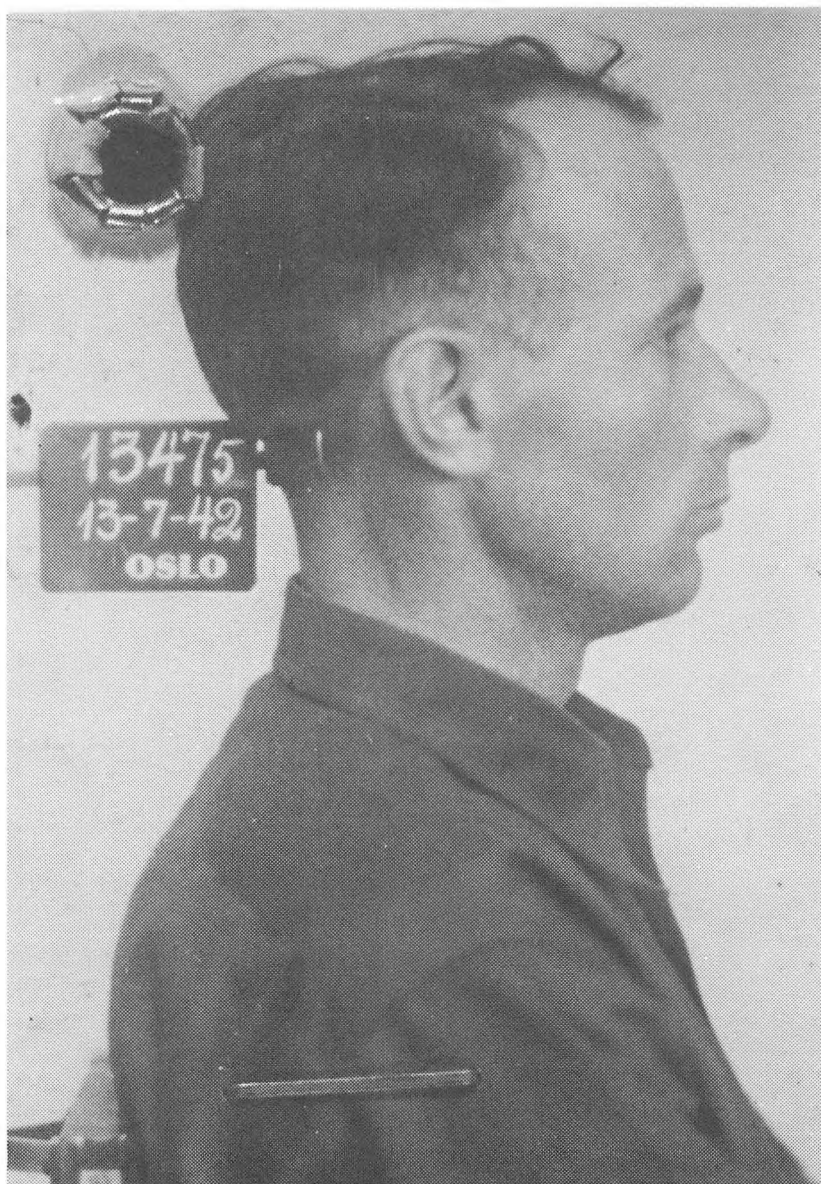
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TRYGVE BRATTELI FANGE I NATT OG TÅKE

FANGE
I NATT
OG TÅKE

TRYGVE BRATTELI

FANGE
I NATT
OG TÅKE

TIDEN NORSK FORLAG

© 1980 Tiden Norsk Forlag
Bildene er levert av:
Norsk Telegrambyrå,
Pressens Bild,
Dokumentationsarchiv des
österreichischen Widerstandes.
Printed in Norway, A.s Reistad Offset
ISBN 82-10-02004-8 (hf)
ISBN 82-10-02005-6 (ib)

11. opplag, 1981

Innhold

Kristiansund	12
Til Vollan, det gamle kretsfengselet i Trondheim	17
Til Oslo og Møllergata 19	22
Og så til Grini	32
Ferden går til Tyskland	50
Konsentrasjonsleir Sachsenhausen	53
Til Natzweiler	87
Dachau	135
Ottobrunn	137
Dautmergen	140
Vaihingen	176
Neuengamme	226

*I ærbødig minne om de mange
som ikke kom hjem igjen.*

En side av notatene som Trygve Bratteli skrev etter at han var kommet hjem til Norge.

3
8

Dachauzenen.

Overflytningssjell. Opprettning i arbeidskatalogen.
 Mangt av gjennoms. greider. Rens klyver, pat. i alle.
 Helt hilsander i hundene. Furu og furu.

Selgubanner. Vi slynger og er glade. Trilende.
 Vi miter siviltalendene og O.T. "Gross norvegi".
 "Tidligere kiste" settes til riktens part.
 Kommuneforsien og prestene. Vi for være den gjeng.

Arbeid i alle sjel.
 Flere gir hilsende. Vi driver riktenspart. Ikke lett arbeid. Felle lift.
 Med hver. Allfor lite mat. Siviltalendene og O.T. er smerte.
 Vi vil ikke arbeide oss sjel. Hlles stå oss sjel.

Franken langs veiene. Ikke lov i alle noe med.
 Ikke feilaktige rekture. Ikke plekke for bakken.
 Vi nærer oss i hilsene. Gølfalkene nærer yster gir 10 m. avstønen.
 Kommuneforsien harer prøver til oss.
 Sure prøver, yster, plommer.

Arbeid i alle sjel.
 Sjeldn og Finn-Rudens Vi føres fort med. Desperate av seilt.
 Høye st. Vi slynger alt. Røde nær. Rø, koble og stekte.
 Gjørligste prøver. Fjergamle setteprøver. Sjeldn.
 Binner. Gjeldetall for siviltalendene. Sjeldn.

Den friske produktet. Alt som kan bygges slynger vi.
 10 pt. til 61 menn. Litt eller stekt i hilsen.
 Røtt 10 menn pr. pt. Litt eller stekt i hilsen.
 Vitrinelt 20 pt. stekt.

Serogrytellen. Vi arbeider med røledninger. Tar det med oss.
 Festmåltidet. Til gjensidig med hilsen. Siviltalendene er felle.
 Scheinervi.

Det er lenge siden 1940-45. Derfor noen personlige data før 10. juni 1942, da jeg ble arrestert av Gestapo i Kristiansund N, og ført i et fangenskap som varte til krigens slutt 1945.

Mine unge år var preget av arbeidsløshet. Mitt arbeid hadde jeg vesentlig i byggefaget. Fra 18-års alderen ble jeg stadig mer opptatt med politisk virksomhet. Etter anmodning fra Arbeiderpartiets daværende formann, Oscar Torp, og Samarbeidskomitéen reiste jeg i februar 1934 til Kirkenes for å ta hånd om en liten lokalavis. I mai samme år ble jeg valgt til tillitsmann i Arbeidernes Ungdomsfylking, og fra september 1934 var mitt bosted Oslo.

Omstendighetene gjorde at jeg like etter okkupasjonen 1940 ble bedt om å ta den daglige praktiske ledelse av Arbeiderpartiets sentrale administrasjon i Oslo. Det varte til partiets kontorer ble stengt av tyskerne i september. Tyskerne overlot våre kontorer til Nasjonal Samling, og vi tok dem igjen da krigen var slutt.

I september 1940 var jeg altså igjen arbeidsløs, og gjennom gode kontakter gikk jeg tilbake til ungdommens virke. Det ble i Kristiansund N, i

den første gjenreisningen av denne krigsherjede byen. Sommeren 1942 var mitt arbeid der ved sin avslutning. Jeg bodde da på hybel i byen, og vi skal starte der den 10. juni 1942, da Gestapo kom trampende oppover trappen mot min hybeldør.

Først bare dette korte riss:

Arrestert i Kristiansund N, 10. juni 1942.

Transportert til Vollan i Trondheim.

Transportert videre til Oslo, nr. 19, 12. juli 1942.

Celle A 41, fange nr. 3224.

Videre til Grini 18. september 1942, fange nr. 4533.

3. mai 1943, transportert til Tyskland, Sachsenhausen – fange nr. 65663.

Oktober samme år til NN-leiren Natzweiler i Vogesene, fange nr. 5356. Av de 504 norske som kom til Natzweiler, omkom 238. 31. august 1944 ble de norske fangene sendt videre. Først en kort tur innom Dachau, fange nr. 99822. Derfra til en liten leir, Ottobrunn.

Den 21. september 1944 til Dautmergen, en improvisert og fryktelig leir. Mot slutten av året ble en del norske sendt til Vaihingen. Derfra ble de overlevende norske hentet til Neuengamme under redningsaksjonen. Mitt fangenummer var 80143. Videre i de «hvite bussene» over Danmark, Sverige og hjem. 15. mai 1945 stilte jeg igjen på Arbeiderpartiets hovedkontor.

Etter overveielser var jeg meget bestemt på at jeg ikke ville leve resten av mitt liv som eksfange. Hvordan skulle jeg lette meg for slike langvarige og voldsomme inntrykk?

Jeg skrev ned i enkeltord og korte huskesedler en del hovedtrekk. Det ble i alt 95 tett håndskrevne kvartsider. Jeg la det så vekk og gikk til en ny tids arbeid.

Jeg kunne ikke unngå et «forhold» til denne lange minneseddelen. Sommeren 1979 etablerte jeg meg med Randi og en moderne båndopptaker. Saken er jo at «huskeseddelen» kunne bare jeg selv omsette i forståelig språk. Vi gikk det hele igjennom og fikk det skrevet ut. Det er grunnlaget for det som nå følger.

Vi går tilbake til hybelen i Kristiansund grytidlig om morgenen 10. juni 1942.

Kristiansund

Det var noe bråk i gangen i første etasje. Jeg hørte mørke, sinte stemmer, og mellom dem en svak kvinnestemme. Ble fort klar over hva det dreide seg om, kjente til at Gestapo-representanter fra Ålesund i disse dager hadde lagt sin virksomhet til Kristiansund. Tunge støvler trampet i stor fart oppover trappene til annen etasje og stormet inn i rommet hvor jeg oppholdt meg.

De tyske Gestapo-folkene foretok raskt en undersøkelse av rommet og forlangte bryskt at jeg skulle legge fram alle politiske skrifter. På grunn av brevsensuren var jeg alltid meget forsiktig med korrespondanse og hadde ikke noen farlige skrifter der. De la beslag på bøkene jeg hadde, og tok også en skrivemaskin som jeg hadde tatt med meg fra kontorene i Arbeidernes Ungdomsfylking, da de ble stengt i september 1940. Morskt ville de vite hvor jeg hadde illegale aviser. Der var jeg trygg. Det jeg mottok av denslags, hadde jeg en bestemt oppbevaringsmetode for, slik at selv ikke Kristian Kulstad som jeg bodde sammen med, ante noe om hvor avisene fantes. Til gestapister å være var disse to likevel forholdsvis rolige. Borte ved hybelbordet mitt tok en av dem opp

en bok, og et kaldt flir bredte seg over ansiktet hans. Jeg så med en gang hvilken bok det var. Jeg hadde nemlig i tiden før lest den kjente boka av Beatrice Webb om Sovjet-kommunismen. Skriftet var kritisk i alle sammenheng, også i sin behandling av Sovjet-kommunismen. Da rommet var gjennom søkt, fikk jeg ordre om å kle godt på meg. Det ble ikke sagt at jeg skulle arresteres, men jeg skjønnte at det var slik det foregikk. Jeg ble så ført ned til det lokale politiets vaktstue. Kristiansund var nedbombet dengang, og politiet holdt til i Festivitetenens lokaler. Under besøket på min hybel var det med en norsk politimann som holdt seg helt passiv, og som kom bort og sa stille at han var lei for at det var han som måtte bli med for å være veiviser da jeg skulle tas.

For min del tilbrakte jeg dagen i politiets kontorer. Der så jeg andre som var blitt arrestert, og overvar en del mer formelle forhør.

Blant dem som ble brakt inn slik, var en tidligere hybelvertinne, fru Gaupseth, og også hybelkameraten min, Kristian Kulstad.

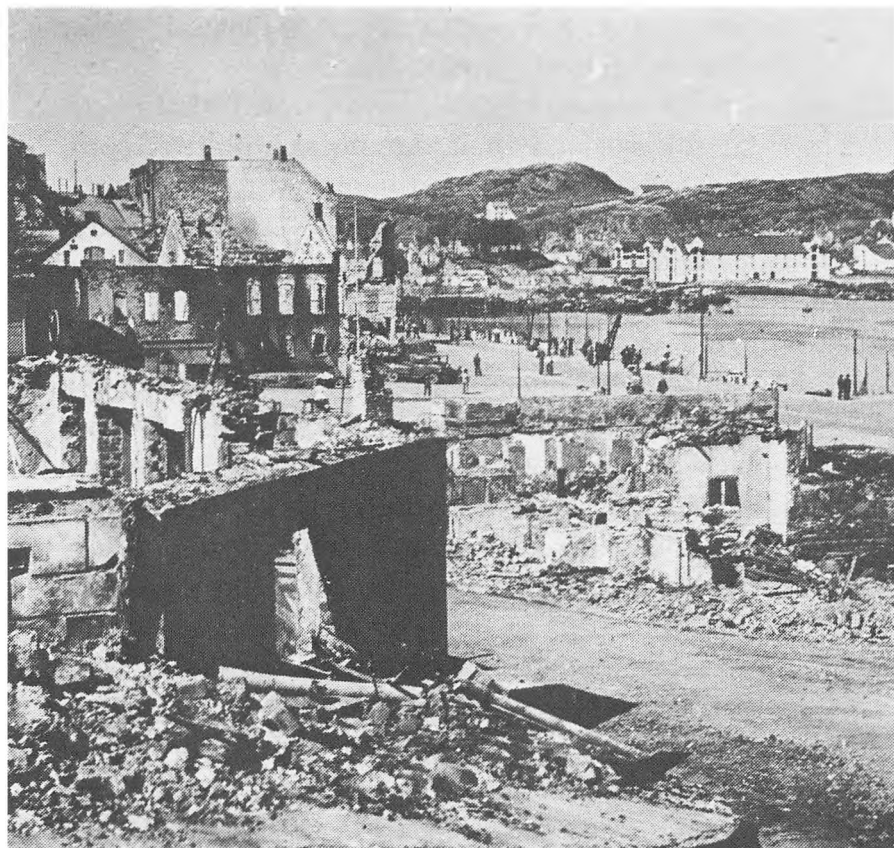
Jeg ble tatt med i et relativt formelt forhør, i fru Gaupseths hytte. Men jeg ble snart overlatt i det norske politiets varetekt, og de fikk beskjed om å bringe meg til Trondheim. Kristiansund-politiet var mer enn korrekt. De opptrådte meget villig og hyggelig. Om natten ble jeg plassert i et kjellerrom som de ellers brukte i spente situasjoner når politifolk selv skulle overnatte. I høyde

med bakken var det vinduer store som dører, en kunne i og for seg ha spasert rett ut til lys og sommer. Når jeg overhodet ikke beveget tanken i den retning, var det fordi jeg kjente til at tyskerne ofte tok represalier hvis fanger slapp unna. Det kunne skapt vanskeligheter for det lokale politiet; slik oppsto et tillitsforhold som gjorde at en ikke stakk av. Hadde jeg dengang ant hva som skulle komme, er det nok mulig at jeg hadde reagert annerledes.

Jeg ble en dag i politiets vaktstue og så virksomheten der. Midt på dagen ble det litt bevegelse. Det ble brakt inn to 15-års jenter som hadde vært med på en av skøytene som tyskerne brukte i transportvirksomhet på kysten. De hadde seilt fra Kristiansund til Ålesund, kom nå tilbake igjen, og foreldrene til den ene av jentene nektet å ta imot datteren. Til slutt kom det tilbud om at begge kunne få komme hjem til den andre jenta. Dermed forsvant de ut av bildet. På en måte en interessant observasjon. De opptrådte svært frekt, slik jenter som var kommet i kontakt med tyskere ofte gjorde på den tiden. I dette tilfellet var det dessuten slik at de unge tyske soldatene på sin side var livredde. Det var strengt forbudt for dem å ta fremmede med om bord i skøytene.

I kveldingen gikk jeg en lang spasertur – en luftetur – i byen sammen med en velvillig ung politikonstabel. Livlig ble det nok også den følgende natt, da det ble brakt inn en alminnelig bråkete

Kristiansund ble bombet sønder og sammen i aprildagene 1940, og i september samme år kom Trygve Bratteli dit som bygningsarbeider. Han var den gang tillitsmann i Arbeidernes Ungdomsfylking, men tyskerne forbød organisasjonen og stengte kontorene i Oslo.

fyllearrestant og en prostituert – litt beruset – som brukte et skrekkelig språk.

Om morgenen ble jeg kjørt i bil ned til Hurtigruta, tok avskjed med det norske politiet som ønsket meg velkommen ut igjen snart. Jeg ble satt rett inn i skipsarresten som ble låst utenfra. Så snart båten var kommet fra kai, kom en hederlig norsk styrmann og låste meg ut og tok meg med til spisesalen hvor jeg fikk servert frokost. På Trondheim havn var Gestapo møtt fram for å overta meg, og jeg ble kjørt til det såkalte Gestapo-hotellet – Misjonshotellet – i Trondheim. Det eneste jeg opplevde der, var å sitte og vente hele dagen uten at det skjedde noe som helst. Også der ble jeg ordentlig behandlet av personalet, fikk den mat jeg trengte. Utpå kvelden ble jeg kjørt i bil til det gamle krets fengselet i Trondheim, til Vollan, som var en meget primitiv institusjon.

Til Vollan, det gamle kretsfengselet i Trondheim

Vollan var i bruk av Gestapo som lokalt fengsel og preget av betydelig brutalitet. Allerede innregistreringen avslørte dette. Vi leverte fra oss det vi eventuelt hadde av verdisaker. Barbersaker og liknende ble også tatt fra oss, slikt fikk en ikke lov å ha i sine egne hender i en slik institusjon. Etter hvert møtte jeg også en del gamle kjente, folk fra organisasjonsarbeid og politisk arbeid. Vollan var overfylt, og vi ble vist opp på loftet hvor det simpelthen var laget sengeplasser side ved side over hele loftsgulvet. Mellom kjente og ukjente oppsto det straks diskusjoner med dem som var der før oss – om hvor lenge de hadde vært der, hva de satt for osv. Som regel var det svært ufullstendige svar de kunne gi på slike spørsmål.

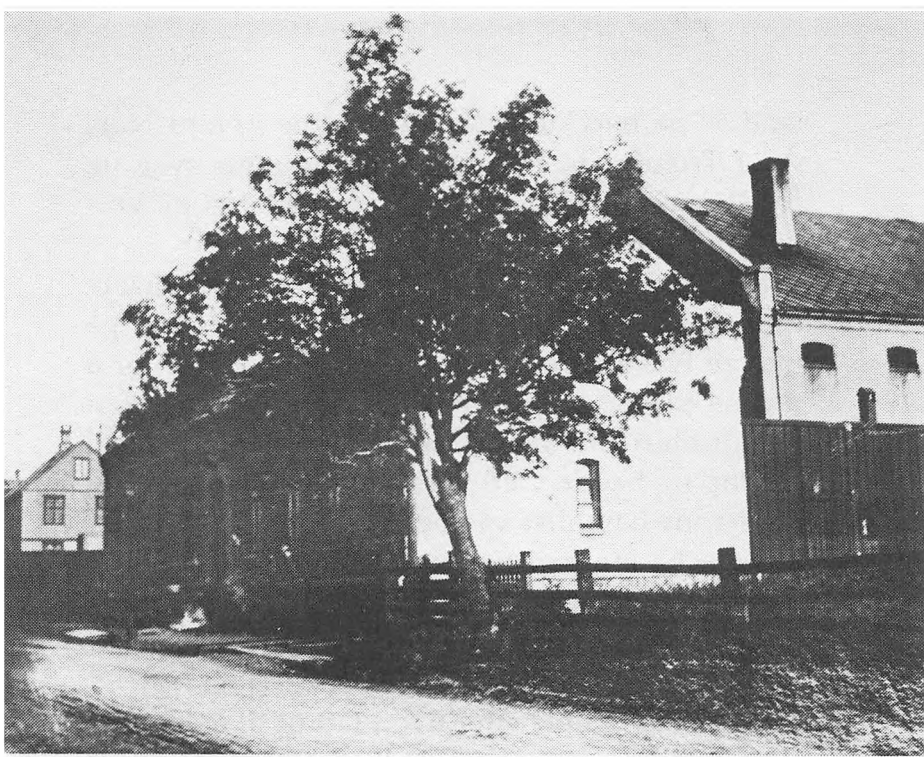
Blant fangene var noen Bodø-gisler som var tatt kort tid forut, og også en del unge menn fra Mossjøen og andre steder. Anklagene for den brokete forsamling som var der gjaldt de forskjelligste ting – fra angivelige småtyverier til hjelp til desertere og flyktninger.

Vi feiret St. Hans-kvelden på loftet. Fra ukjent sender var det kommet inn en del røkelaks og vafler som ble fordelt.

Men det var vanskelig å innrette seg komfortabelt på disse sengeplassene på et stort loftsgulv, og muligheter for noenlunde ordnet matstell var også ytterst primitive. Det eneste som var satt i system, var kravet om streng disiplin. Vi måtte alltid stå i giv akt når vakter eller andre fra tyskerne side kom til stede. Dette var jo likevel en ufullkommen fengselsanstalt, sett i sammenheng med hva det senere viste seg at de tyske nazistene kunne by på. Når vi ikke var ute i arbeid, hadde vi på dette loftet muligheter til å spille litt bridge, drive med brevskrivning, litt mosjonsspasing. Ellers ble dagene i første rekke preget av den usikre ventingen – venting på å få vite hva dette egentlig var forspillet til. Det var sparsomme muligheter for å vaske seg om morgenen, og toalett-bekvemmelighetene var ytterst ufullkomne for et såpass stort fangebelegg. Vi slapp gruppevis ned i luftegården, og for første gang fikk jeg en klar advarsel fra eldre fanger mot å *snakke* i luftegården. En regnet med at det alltid var ører som hørte det som ble sagt der, selv om det stort sett bare var norske vi så omkring oss.

På Vollan kom jeg i korte forhør to ganger med en meget brutal underordnet vakthavende, men i grunnen ble ingen bestemte saker fulgt opp.

Det gjorde et sterkt inntrykk på oss da vi en sen ettermiddag fikk et stort tilfang av nye fanger av det en kan kalle jugoslaviske muselmenn – en hel ladning av dem – som var på frakt fra sitt hjem-

Fra Kristiansund ble Trygve Bratteli brakt til Vollan, det gamle kretsfengslet i Trondheim som var tatt i bruk av Gestapo. Mange skrekkehistorier sivet ut derfra.

land til de beryktede arbeidsleirene i Nord-Norge. I Trondheim ble en del av de mest syke og fysisk svake skilt ut og brakt inn på loftet på Volan for midlertidig opphold.

Folk kom inn som var tatt for de merkeligste ting. Jeg husker en kar som var innregistrert på mange tyske arbeidsplasser, og som sørget for å få sine ukentlige lønninger på flere av dem. Han var absolutt anti-tysk. Han var svært interessert i travløp og hadde vært på travbanen en kveld, og der hadde han hilst på noen russiske krigsfanger. For det hadde han fått en kraftig omgang juling av tyskerne på stedet. Han var ikke stort verd da han havnet på loftet, men han kom seg da smått om senn.

En del av oss ble etter hvert tatt ut til forskjellig slags arbeid – til dels hadde det med de tyske vaktmannskapers fritidsbeskjeftigelse å gjøre. Men etter noen tid ble jeg sendt inn til Ranheim for å arbeide i området rundt det store huset som står der den dag i dag. Jeg tror det ble bygd for å være administrasjonssted for den tyske luftkommando i distriktet. Vi satte pris på å komme ut på denne måten fordi miljøet der var meget vennlig. Det ble bestilt mat til oss, og vi fikk mange tegn på sympati fra den befolkningen vi kom i kontakt med. Hvis en hadde vært sterkt innstilt på å ville flykte, hadde mulighetene på det tidspunktet vært betydelige. Selv var jeg ikke så opptatt av det. Men det var en fange – en ungdom fra Drammen – som

hadde solide lærstøvler på seg en morgen da vi rykket ut og arbeidet i skaukanten; han forsvant i løpet av dagen. Han gikk simpelthen inn i skauen og havnet vel i Sverige. For oss førte det ikke til noe verre på det tidspunkt enn at vi bler stående oppstilt svært lenge før vi fikk gå tilbake til Trondheim.

Til Oslo og Møllergata 19

En strålende sommerdag i juni måned reiste vi fire fanger over Dovre med toget til Oslo. Under transporten er jeg nokså sikker på at jeg kunne ha gått fra det hele. Det var to unge, tyske vakter som fulgte. To alminnelige ungdommer, brunstekte av den norske sommer, og ikke slike som på eget initiativ forsuret tilværelsen for oss. De skulle simpelthen følge med oss til Oslo.

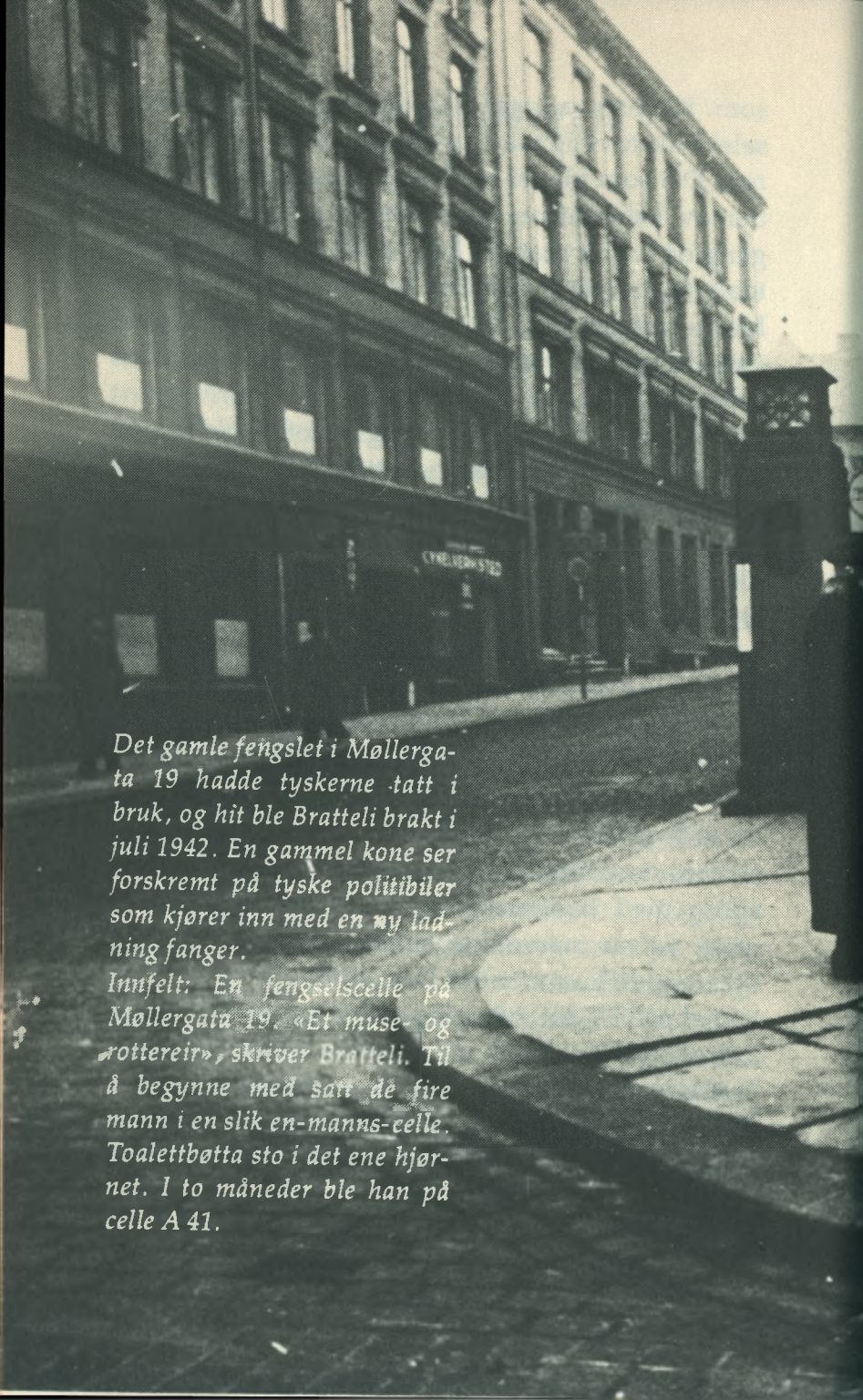
Gestapo var møtt fram på Østbanen og tok oss med i bil til Møllergata 19. Der oppdaget vi straks av måten det hele foregikk på at dette var ganske annerledes profesjonelle folk enn de soldatene som hadde fulgt oss på toget over fjellet. Vi ble kjørt inn i gården i politibiler og gikk over Sukkenes Bro, som det het i det gamle fengselet. Vi ble ført inn i en lang korridor og stilt med ansiktet mot veggen. Behandlingen var ytterst ubehagelig. Ikke slik at en ble slått fordervet, men på dette tidspunktet og dette stedet var behandlingen lagt opp med sikte på å gjøre oss riktig små. Vi kom inn på et mottakelsesrom og ble registrert, og alle fire ble kjørt inn på celle A 41 i det fengselet som nå er revet. Slike fengselsceller var temmelig primitive også den gang. Maten var stort sett meget spar-

som. Køyene var også dårlige. Dessuten var fengselet bokstavelig talt et gammelt rotte- eller muse-reir. Det som plaget oss mest var likevel de myriader av kakerlakker som kom marsjerende hver gang de luktet mat. Vi hadde det uhyre primitive toalettsystemet at vi måtte bruke en bøtte i det ene hjørnet av rommet. Etter bruk måtte en av oss med en vakt marsjere ut og tømme bøtta i et vannklosett.

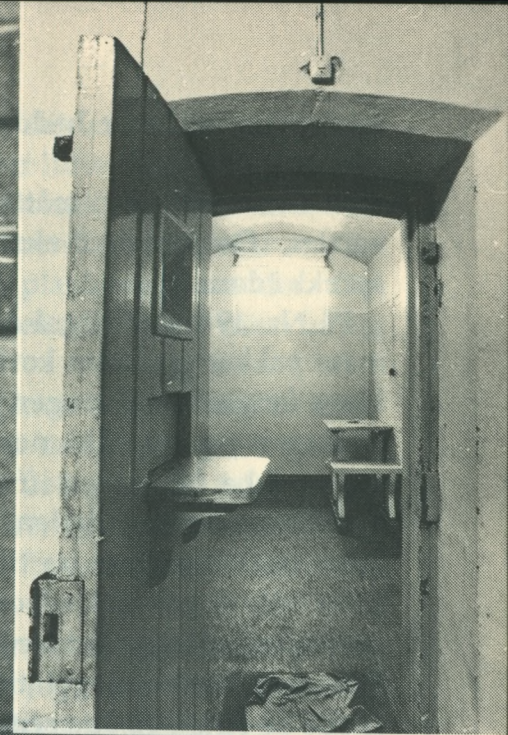
Det var en betydelig utrygghet i forholdene på Nr. 19 allerede den gang. Rett som det var ble en av oss hentet ut og ble borte, ofte i timevis. En hadde følelsen av at i kikkhullet i døra var det alltid et øye som så inn for å se hva som foregikk. Og behandlingen av fanger tok også her åpenbart sikte på å bryte ned den moralske holdningen.

En dag hørte jeg uten å lokalisere hvor det kom fra, ordene «vær forsiktig med bademesteren». Intet mer. Da jeg kom inn til de tre andre, var jeg innstilt på å bringe denne meldingen videre. Jeg sa bare noenlunde troverdig at de skulle være forsiktig med bademesteren her. En av dem reagerte vel av nervøsitet svært negativt fordi jeg ikke hadde kommentert hva jeg bygde en slik advarsel på. Til det måtte jeg svare at jeg ikke hadde noe mer å si. «Jeg bare tror det er riktig å være forsiktig med bademesteren.» Et par dager etter fikk denne mannen en veldig hardhendt behandling på Victoria Terrasse en formiddag. Det viste

Det gamle fengslet i Møllergata 19 hadde tyskerne tatt i bruk, og hit ble Bratteli brakt i juli 1942. En gammel kone ser forskremt på tyske politibiler som kjører inn med en ny ladning fanger.

Innfelt: En fengselscelle på Møllergata 19. «Et muse- og rottereir», skriver Bratteli. Til å begynne med satt de fire mann i en slik en-manns-celle. Toalettbøtta sto i det ene hjørnet. I to måneder ble han på celle A 41.

seg at han allerede hadde hatt forbindelse med bademesteren.

Vi lærte fort at vi måtte lytte til den slags advarsler. De kunne f.eks. komme gjennom en sprekk i døra.

På Nr. 19 fikk vi også av og til på en merkelig måte pakker gjennom kontakter som var etablert blant fengselsbetjeningen og på annen måte. Jeg husker at jeg selv fikk noen bokser sardiner i en sånn pakke. Noe lesestoff var det ikke i cella, bare den tradisjonelle bibelen, og så ble det lagt inn noen nazi-brosjyrer fra tid til annen. Livet i en sånn celle er ytterst kjedsommelig. Det vil det bli enten det er krig eller fred. Vi ble vekket med et brutalt rabalder meget tidlig om morgenen og skulle da straks re opp sengene våre. Det sto vann utenfor døra som vi skulle bruke til barbering og vasking, og maten kom inn gjennom en luke. Vi måtte selv gjøre rent i cella og drev på frivillig basis adskillig gymnastikk. Det virker nedbrytende å sitte i et slikt rom. Så langt plassen tillot det, marsjerte vi meget systematisk på cellegulvet, ganske mye hver dag. Når vi skulle til luftegården en gang om dagen, kom vi ut bare en og en av gangen. Denne luftegården eksisterer ikke lenger. Ut kom vi i et veldig tempo, og inn igjen i et enda større tempo. Vi prøvde først og fremst å observere om vi på gangen og i korridorene så noen kjente. Ikke så sjelden kunne vi få beskjeder av forskjellig slag.

Luftingen var ordnet slik at det alltid gikk en vakt oppe på broen over luftegården som kunne holde øye med hva en foretok seg. Det var derfor heller ikke mulig å ha noen korrespondanse eller konversasjon gjennom plankeveggene der. Det ble vesentlig å bruke tiden i fri luft til mest mulig kroppsmosjon.

Mitt lyspunkt når jeg kom ut i min del av luftegården om dagen, var at den lå sånn til i forhold til enkelte hus bakenfor at jeg kunne følge utviklingen av et stort grønt tre, og jeg så et norsk flagg på en av de offisielle bygningene – den nye brannvakten.

Straffegymnastikk var nokså mye brukt på Nr. 19, men for min del var jeg relativt heldig med å unngå å komme i slike situasjoner.

Fra celle 41 hvor vi holdt til, hørte vi stadig larm og bråk fra rom i etasjen over, der forhørene foregikk. En av de første dagene på Nr. 19 ble en av mine cellekamerater fra Gjøvik hentet tidlig om morgenen, og ble borte til langt utpå formiddagen. Da han kom tilbake igjen, så han nokså medtatt ut, og det brast ut av ham: «Gjett om jeg fikk juling!»

Jeg ble så innkalt til det første forhøret. Det sto for meg som et rent pokerspill. Hva visste de? Hva hadde de eventuelt av papirer? Jeg hadde drevet en nokså omfattende korrespondanse med enkeltpersoner i tiden før arrestasjonen. Hadde de funnet noe der jeg hadde bodd? Det hele fore-

gikk i en meget uvennlig atmosfære, men uten at en kan si at det ble et egentlig hardt forhør. De brøt forholdsvis snart av, sa «vi kommer snart igjen», og at jeg skulle reise med båt og at det var liten tid.

Det var ofte bråk rundt Nr. 19 – også om nettene. Jeg husker en av de første nettene. Da ble det innbrakt en del av gatens løse fugler som hadde kontakt med tyskere, og det ble et fryktelig munnhuggeri mellom dem og politiet i det noe særegne språk som lett preget slike konfrontasjoner dengang.

Vi fikk lite, men god mat på Nr. 19. Fisk, ny spekesild med rogn og melke – det var midt på sommeren, dette – havregrøt med smør, potetene var dårlige. Vi fikk grønnsakslapskaus, som det ikke var noe å si på. Vi kunne også til middag få et kvart kålhode, ny kål og åtte-ti små stekte sild. Etter hvert kom også nye poteter. Pålegget var i alminnelighet sirup, men vi fikk også av og til geitost. Fra tid til annen kom det smuglende inn litt ekstra mat, uten at vi visste hvor det kom fra. Det var også andre enn fangene som var interessert når det kom mat inn i de gamle cellene. Kakerlakkene var på vakt og marsjerte opp i store strømmer. Av og til kunne det komme mus i museshullene borte i hjørnet. De så rent forventningsfulle ut når vi fikk maten vår, særlig hvis vi hadde fått ost.

Av grunner vi ikke kjente til i vår celle, ble det

en sterk innskjerping på et tidspunkt. Brevskrivning var det praktisk talt ikke anledning til, og alle trykte saker ble inndratt. Det ble også formelt bestemt totalt pakkeforbud til fangene.

De nordmennene vi traff som hadde noe med fengselet å gjøre, var stort sett korrekte og tillitsvekkende mennesker, men vi var jo alltid på vakt mot at det kunne være provokatører blant dem. Blant de tyskerne som opererte i selve fengselet, traff jeg for min del ikke noen som innbød til noen slags kontakt eller tillitsfullt forhold. Noen av dem snek seg stadig rundt i fengselet og kikket inn i cellene.

En gang ble det beordret storrengjøring av cella. Utstyret var skrøpelig, men vi gjorde det så godt vi kunne, og det ble også gjennomført en alminnelig desinfeksjon.

Etter noen tids opphold fikk mange noe som vanligvis blir kalt fengselssjuke. Det var som om vegger og rom beveget seg, en kunne føle frykt for å få taket i hodet, og av og til når en gikk fram og tilbake – den evige gang i cella – fikk en følelsen av at gulvet tok til å gynges. En kjente seg stadig inneklemt av å leve sammen med flere mennesker i et slikt lite rom, og av og til hadde en følelsen av at det var vanskelig å puste.

Vi klarte faktisk å utvikle en primitiv korrespondanse med nabocella. Det svake punkt i isolasjonen var der hvor klosettjøttene sto. Der kunne en ved å bøye seg ned mot gulvet ha en forholdsvis

dempet samtale og en viss kontakt med folkene på den andre siden. Det gjaldt da vesentlig rent praktiske opplysninger og slike advarsler som fra tid til annen gikk gjennom institusjonen.

Inn på cella kom en tid en jernbanefunksjonær. Han var tatt etter å ha vært på en stor fest, og han var meget oppbrakt. Han snakket om at han fikk vel en fjorten dager eller et halvt år eller sånn, regnet seg ikke selv som langtidsfange. Han ble meget omtenksomt tatt vare på av sin mor som sendte klespakker til ham, og i løpet av kort tid slapp han fri.

Det kom også inn en type som var nokså ulik de vi stort sett ellers møtte, en ung mann fra det som kalles god familie, litt feminin. Han var tatt fordi han hadde tjent en god del penger på brennevinstransaksjoner. For det kunne han få fra 5 måneder til 5 år. Han var utpreget tyskvennlig – delvis fordi hans far hadde drevet transittandel med Tyskland tidligere.

Han var åpenbart vel kjent med svartebørs og den form for restaurantliv og selskapsliv som utviklet seg under slike særegne forhold – i hvert fall i begynnelsen av krigen. Han hadde noe utdanning, var meget geskjeftig og hadde åpenbart forbindelser slik at han stadig hadde ekstra forpleining i cella.

En tid var det to menn av jødisk herkomst i cella. De var svært ulike. En var svensk statsborger. Han var fanatisk tyskerhater, sterkt opptatt av en fram-

tid som skulle gi muligheter for gjengjeldelse. Den andre var en tysk lektor som hadde tatt doktorgraden på studier av runer i Norge. Han hadde prinsipielt og praktisk gått inn for å bli assimilert i det tyske samfunnet, hadde brutt med den jødiske menighet og var både religiøst og på annen måte nærmest ikke-jøde.

En dag jeg hadde vært i luftegården og kom inn igjen, var det et fryktelig sammenstøt mellom disse to meget ulike jødene, som slett ikke fant noe felles grunnlag. Den svenske statsborgeren ble imidlertid etter en tid sluppet ut og sendt til Sverige.

Det vanskeligste ved oppholdet på Møllergata 19 var kjedsomheten og usikkerheten. Selv om jeg også hadde vært innom fengsel noen år tidligere i forbindelse med faglig konflikt, var dette en veldig uvant tilværelse, og jeg hadde dårlig kontakt både med familie og med tingenes utvikling ute og hjemme, og det var egentlig der påkjeningen i første rekke lå. Det følte derfor som en lettelse da det en dag ble gitt beskjed gjennom celledøra: «Gjør Dem klar – De skal på Grini!»

Og så til Grini

De som skulle til Grini, ble skubbet sammen til oppstilling i korridorer, og de sparsomme effektene våre ble utlevert. Her ble det en del gjenkjennelsens smil. Det var flere gamle kjente på oppstillingen, blant andre Per Lie og Rolf Sunde. De vi traff av norske voktere, var i det vesentlige korrekte og hyggelige. Brutaliteten ble på Nr. 19 praktisert av de tyske mannskapene, men dessuten hadde de en del spesielt farlige hjelpere der. De opptrådte ikke brutalt. De opptrådte som regel meget hyggelig.

Vi kom oss inn i Svartemarja og rullet av gårde. Jeg hadde aldri vært på Grini før, men kjente til institusjonen som var bygd som kvinnefengsel. Det var den aldri blitt. Vi ble kjørt opp foran hovedbygningen, og her vrimlet det av kjente folk blant fangene, både ute og inne. Det hele ble satt i regi av Denzer. Han gikk rundt og så foraktelig på rekke etter rekke, og en og annen fikk en ørefik til velkomst mens han brukte kjeft. Ubehagelige var også de tilstedeværende SS-offiserene, men vi ble da innregistrert i denne anstalten. Noen av oss ble ført til brakke 12, rom 8, der vi ble kjente med former og matskikker.

Styrken på Grini var jo at det vesentlige av den praktiske administrasjon ikke lå hos kommandanten. Det var til dels fremragende norske folk som var brakkesjefer og arbeidsledere rundt omkring i leiren. Det var politisk og psykisk et av de bedre steder en kunne være i Norge under krigen, allerede da. Selv om usikkerheten ruget også over Grini – selvfølgelig.

Vi var nå kommet ut i oktober måned. Det er klart det var primitive forhold, selv om en ikke var så godt vant på forhånd. Det var svært mange i hvert rom, køyer i to etasjer. Det var lite plass i skapene, vanskelig å holde regulær temperatur i rommene når kulda kom. – Men styrken var at vi var norske. De fleste fangene følte seg i samme situasjon, og ikke minst i de første dagene kom det ustanselig gamle kjente og hilste. Der møtte jeg for første gang det som skulle bli min livsform i flere år – appeller – dette livet fünf und fünf – aldri alene – hilse ved å ta lua av. På Grini hadde tyskerne gjort noe som formodentlig ikke var en psykologisk blunder, snarere en billig måte å komme ut av en vanskelig situasjon: Grini-fangene ble av alle ting kledd i Kongens gardeklær.

Vanskeligheten på Grini var at det på langt nær var arbeid til alle som var der, og det ble funnet på mye rart. Jeg ble godtatt som taktekker og gikk rundt med et spann tjære. Mitt vesentlige arbeid var å få den flytende før frokost, så før middag og så å sette den bort for å begynne å fyre den opp

igjen etter middag. Det var svært lite som i virkeligheten ble gjort, men alle dekket hverandre. Vi stolte på hverandre. En veldig forskjell fra leirer i Tyskland.

Jeg kom også på snekkerverkstedet og har ennå noen klenodier som ble laget der. Kontakten med tyskerne besto i at en hjalp dem av og til, brukte god tid på det. De tok alltid med seg ting når de skulle hjem på permisjon og var da interessert i å få noen forarbeidede kasser til å pakke i. Sannsynligvis ulovlig både for tyskerne og oss, men slik lærte vi tidlig at vi alltid måtte ha et stemjern innenfor rekkevidde og kunne hamre løs hvis tyskerne nærmet seg.

Tyskerne på Grini var udelt ubehagelige. Det gikk etter hvert opp for meg i løpet av fangenskapet at tyskerne sendte ikke sine beste folk til å administrere fangeleirer rundt i de okkuperte landene. Sine virkelig flinke folk brukte de i de militære styrkene og i viktige produksjonsområder i Tyskland. Det ble mye rart som ble igjen, og som ble sendt rundt til å administrere fanger.

Det var selvfølgelig alle slags mennesker på Grini. En betydelig gruppe var politisk meget bevisste mennesker, jeg tenker her på nordmenn i forhold til den tyske okkupasjonsmakten. Men det kom også mange andre: Folk som ofte ikke hadde noen dypere motivering for de handlinger som hadde brakt dem dit. F.eks. folk som hadde en nellik i knapphullet på Kongens fødselsdag.

Det var sjelden noen disiplinærproblemer i denne leiren, men en dag inntraff en rømming som umiddelbart utløste en såkalt særappell. Samtlige fanger ble kommandert til oppstilling på appellplassen. Oppstillingen varte i fem timer, og det var kanskje mer en advarsel enn det var et ledd i jakten på den rømte. Det var kaldt, og ingen fikk tre ut av rekkene i den tiden. For så vidt ble det en ganske dyster påminnelse om hva en hadde i vente hvis det skjedde noe uforutsatt. Etter de fem timene kom en kort pause og så en ny appell i forbindelse med den selvsamme hendelsen.

De fleste følte maten som det store personlige problem allerede på Grini. Den var utilstrekkelig, særlig for yngre mennesker, og dem var det mange av. De var ustanselig sultne. Vi fikk en liten brødrasjon morgen og kveld, som vi ofte ristet på ovnene i brakkerommet, svært sparsomt med pålegg, mens det ble «organisert» adskillig med poteter. Maten var jo et problem vi delte med hele Norge på det tidspunkt.

Tiden for vår første julehelg i tysk fangenskap nærmet seg. Det utløste stor aktivitet – praktisk talt gjennom hele leiren. Mennesker av alle slag befant seg innenfor – fra kjente kunstnere til handføre mennesker. Det ble laget fin juletrepynt og juletreføtter og tegninger og utstyr til å pynte rommene med. Det kom også noen julepakker til fangene. Noe totalt pakkeforbud var

det ikke på Grini, så det var lett å få inn mat. Et stort arbeid ble satt i gang med pynting av brakker og rom, overalt skulle det være i orden til julaften.

Vi hadde på Grini den gang en ungdomsgjeng som var meget populær. Det var i hovedsak ungdom fra Torshov arbeiderungdomslag, veltrente og flinke folk under ledelse av Rolf Aakervik. De opptrådte også svært aktivt ved sånne anledninger – på brakkene og hvor de ellers kom til, ikke minst i sykebrakker.

Julekvelden kom, og ble selvfølgelig ikke egentlig hyggelig! Heller litt dyster. Det var klart at alle var opptatt av de kontaktene de ikke hadde – kontakt med hjemmet. Det ble servert risgrøt, og istedenfor at hver enkelt kjøttet sin kost fra eget skap, ble det laget felles smørbrødbord. Mer høytid på den måten, mente vi. Litt knask og annet hadde vi fått tak i gjennom pakker. Selv hadde jeg fått en pakke fra min eldste søster noen dager før med bakverk av forskjellig slag. Jeg bestemte meg for ikke å ta hull på den før selve julaften, men da jeg varsomt fant den fram fra mitt gjemmede – den måtte jo gjemmes bort – var det mugnet bort alt sammen.

Det ble mye sang og bridge, men også god felles feiring av denne første julekvelden i fangenskap.

Første juledag hadde vi fri. Vi gikk rundt og kikket der det gikk rykter om at det var spesielt

fine dekorasjoner, og det var mange steder. Vi fikk kjøttkaker til middag, husker jeg. Torshovgjengen gikk rundt på besøk i brakkene og på sykehuset, og det var veldig populært, men SD og SS – de høyere tyskerne – spaserte rundt og så på dekorasjonene.

Julaften eller første juledag om kvelden hørte vi på ganglaget ute i korridoren at det var tyskere på besøk. De marsjerte i trampetakt, dører ble slått opp og smelt igjen. De kom også til vår dør, slo den opp, og inn trådte Denzer som hadde med seg en høyere SS-mann. Rommet vårt var virkelig fint, og Denzer vokste, snudde seg halvveis til den høyere SS-offiseren som han hadde vist rundt i leiren og sa med stolthet: «Der ser man hva et primitivt folk kan utrette når det kommer under ledelse av et kulturfolk.»

Det var nok en del huller i gjerdet på Grini også. En eller et par ganger fikk jeg inn pakker som ikke betydde noe for ernæringen, men som var en hyggelig hilsen. Jeg tror det simpelthen foregikk ved avtalte ordninger. De som kom til Grini, la pakker på et bestemt sted hvor det var mulig for fanger fra leiren å hente dem uten at de møttes.

Alle ville gjerne være med i transportkommandoen, den som hadde å gjøre med all transport av varer, inklusive matvarer, til og fra Grini. Ikke fordi en der hadde noen særlige muligheter for å ta av lasset, det tror jeg var nærmest utelukket,

men for å komme ut i byen, få kontakt med det sivile norske samfunn.

Her var mennesker med de forskjelligste livssyn samlet – blant andre Kristian Schjelderup, biskopen, var der. Mennesker jeg fikk og har bevart stor respekt for.

Ellers var det mye organisasjonstrenet folk på Grini fra ytterst forskjellige organisasjoner. Med det fulgte adskillig aktivitet som medvirket til å holde et visst humør oppe – fra bridge til intelligensprøver. For ikke å snakke om at vi kunne få tak i bøker – verdifulle bøker – antakelig boksamlinger som var tatt fra arresterte nordmenn. En rekke slike boksamlinger ble gravd ned i jorden ute på Grini. Jeg var selv med og gravde. Vi måtte gjøre det vi ble satt til. Jeg husker at Sverre Støstads boksamling ble gravd ned, og at det skjedde under tyskernes oppsyn. Det var den skjebne bøkene fikk. Men når det i det hele tatt var bøker i sirkulasjon, er det klart at en god del havnet rundt om til oss i leiren.

Det syntes som om alle kjente hverandre. Når det gjaldt mellommenneskelige forhold, synes jeg det er riktig å si at alt i alt var det et godt miljø på Grini. Alle var bevisst at de var der på grunn av den situasjonen landet var kommet i, og alle kunne treffe kjente i andre brakker og rom når det var tid til det. Det ble også holdt mange foredrag og kåserier omkring i brakkene. Ikke sentralt organisert på noen måte, men av grupper som kjente

hverandre, og som hadde tiltak til å sette slikt i gang.

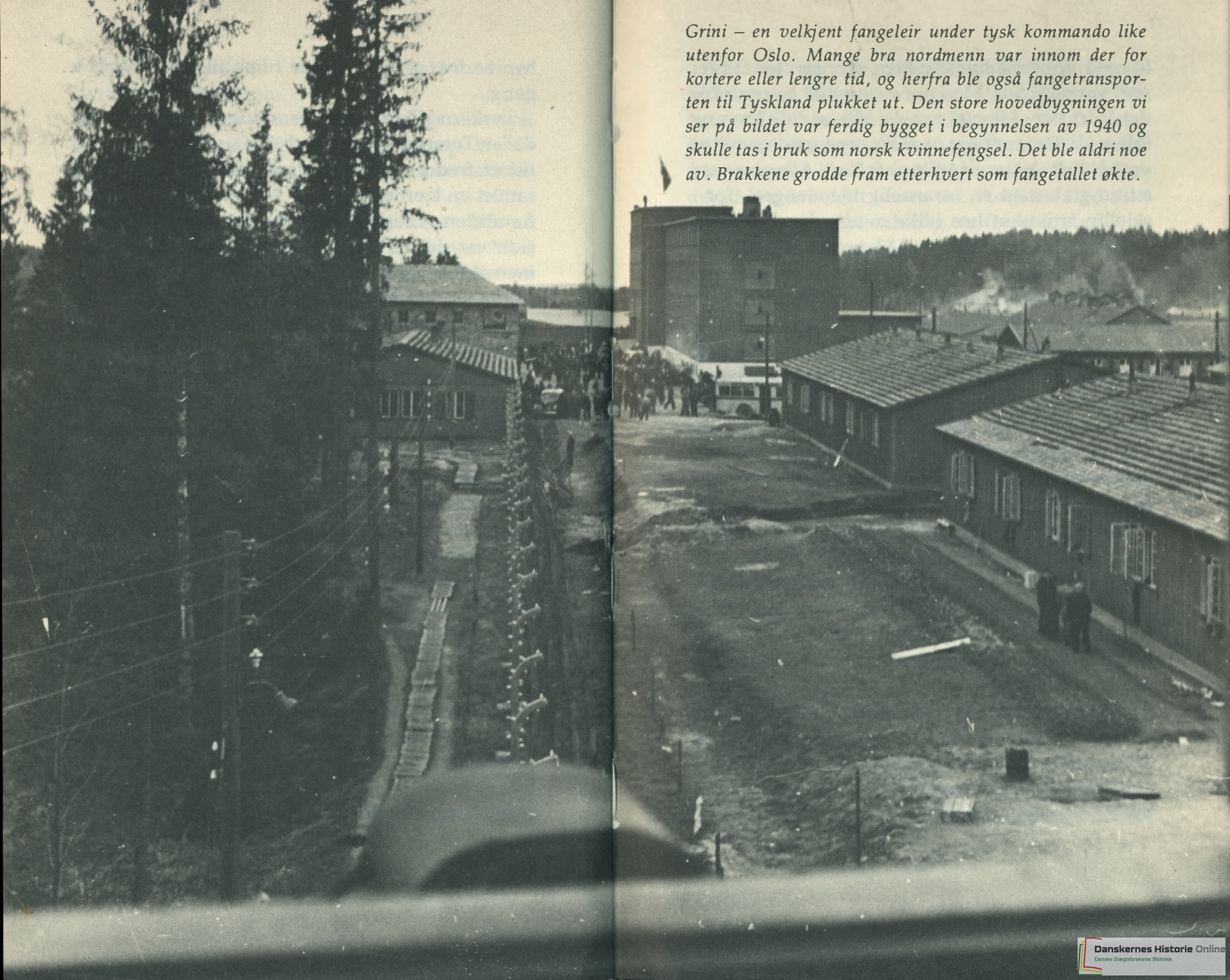
Tyskerne likte ikke tuberkuloseblokken, der en del av Torshov-gjengen arbeidet, så der fant vi en tid et fredet sted hvor vi på søndag formiddag samlet en kjernegruppe av AUF-ere og diskuterte fremtiden – som regel bare fremtiden. Fra min side var det til å begynne med ikke så bevisst, men alt før jeg ble arrestert, erfarte jeg hva som i særlig grad bidro til å styrke folk moralsk: La dagens fortredelighet være hva den var, og snakke om hva en skulle gjøre i fremtiden. En kunne nesten se hvordan glimtet ble tent i øynene på folk når en fikk dem til å tenke på at det skulle komme en tid etter denne. En hadde ikke noe annet å leve på i alle fall.

En tid holdt vi også ordentlige, store møter. På det første møtet vil jeg tro det var en 15-20 til stede. På det siste var det bare 6-7 stykker, Olav Larssen, Thorbjørn Henriksen, Martin Strandli, Hjalmar Dyrendahl og noen få til. På en eller annen måte hadde vi fått ymt om at det var skapt en viss interesse omkring søndags-møtene våre, og forsiktede som de fleste av oss var, ble møtene da innstilt.

Som det okkuperte Norge ellers, var også Grini full av rykter og dels av nyhetsformidling. Det var svært ofte vanskelig å holde klart fra hverandre hva som var rykter og hva som var nyheter. Et resultat av ønsketenkning var det vel at det av og

Grini – en velkjent fangeleir under tysk kommando like utenfor Oslo. Mange bra nordmenn var innom der for kortere eller lengre tid, og herfra ble også fangetransporten til Tyskland plukket ut. Den store hovedbygningen vi ser på bildet var ferdig bygget i begynnelsen av 1940 og skulle tas i bruk som norsk kvinnefengsel. Det ble aldri noe av. Brakkene grodde fram etterhvert som fangetallet økte.

til også oppsto amnestirykter, amnesti for fanger som var på Grini. Men noen storstilet amnesti ble det aldri der. Likevel var det slik at folk kom og folk gikk. Det var først på et litt senere tidspunkt at det ble helt slutt med å slippe folk ut. Alle som var i leiren gikk med en ustanselig hjemlengsel, forskjellig artikulert hos ulike mennesker. Ikke alle hadde den samme styrke til å bære for seg selv den sinnstilstand de etter hvert kom i. Snakket om fremtidsplaner for å holde humøret oppe, var ett av symptomene. Enkelte holdt sitt eget og delvis andres humør oppe ved ustanselig å snakke om hvordan de skulle ordne oppbruddet som de håpet skulle komme i morgen – eller som i hvert fall skulle komme.

Johs. Hanssen ble kalfaktor, som det het; det var den i leirsystemet som hadde med matorganiseringen til en brakke å gjøre. Det var alltid en fordel å ha slike kontakter, bl.a. fordi de ordnet seg slik at de ikke hadde bruk for egne fangersjoner. Dette kom også til å bedre matsituasjonen for meg. Jeg fikk adskillig havregrøt på den tiden.

Jeg ble tatt ut i en by-kommando – det vil si en gruppe som skulle arbeide i byen. Vår første jobb var loftsrydding på Victoria Terrasse etter det engelske bombardementet. Under alle omstendigheter var det en fordel å komme ut og få kontakter, se andre mennesker enn de som var på Grini. Selv gikk vi i fangeklærne våre når vi var i byen.

Vi flyttet en mengde bøker på Victoria Terrasse, stort sett bøker som var tatt i beslaglagte leiligheter, blant annet hos kjentfolk som var i England under krigen. Jeg var med og flyttet biblioteket fra professor Keilhaus' leilighet oppe i Pilestredet, der vi arbeidet i noen tid. Fordelen med slikt arbeid var at vi fikk middag, og følgelig ble det en masse intriger omkring arbeid av denne art. Det var et slags privilegium å komme med, og det varte ikke lenge for mitt vedkommende før det tok slutt.

Så skjedde det som etter hvert skulle legge mørke skygger over livet på Grini: Sendingene av fanger fra Grini til Tyskland. Mange norske ble ropt opp og sendt etter hvert, og i februar-mars 1943 kom norske jøder til Grini. De kom inn, men bare for å fraktes videre. I starten var det stort sett tilfredshet hos dem som ble tatt ut og skulle til Tyskland. De regnet med at tyskerne som hadde hatt leirer siden 1933, hadde bedre orden på det. Jeg husker godt så sent som i mai 1943, da jeg selv kom på transportlisten, at også jeg gikk ut fra at jeg ville komme i en leir hvor det var lettere å innrette seg enn det var på Grini hvor det ved siden av andre problematiske forhold var et stort administrativt rot. Alle som ble sendt til Tyskland i 1943, gikk ut fra at de skulle tilbringe krigens siste måneder der. Kvelden før fanger ble sendt, ble det holdt en slags avslutningsfest. Francis Bull var nok den mest brukte taler ved slike

anledninger. En av Sørums-guttene var en fremragende diktleser og leste nasjonale dikt. I det hele tatt en ordentlig fest. Men det var ikke slik at de andre satt lykkelige igjen – til å begynne med var det ikke slik.

Men så etter hvert kom dødslistene. Vi fikk navn på ungdom rundt om i landet – Torshov-ungdom blant annet – som ble sendt fra Sachsenhausen til Falkensee. Falkensee var en arbeidsleir i selve Berlin og hvor fangene døde som fluer. Det skapte en helt annen forestilling om hva det betydde å komme til Tyskland, og det gikk ikke så lenge før de fleste så det som en skrekk å bli sendt av sted.

Da jødene skulle sendes til Tyskland, vil jeg tro at de hadde forskjellige forestillinger om hva de gikk til. Det er ganske klart at storparten av de vanlige fangene ennå ikke visste hva dette egentlig dreide seg om. Men mange jøder skjønnte det. «Dette er den siste store marsjen av jøder,» var det en som sa.

Jeg ble stoppet på appell-plassen en kveld av en kar fra Halden som var født og oppvokst der. Han ville ha tak i meg fordi han kjente meg som partifelle, og da vi var kommet i samtale, gikk han fram og tilbake på plassen, var meget beveget. Han regnet med at det var slutt. Han visste en del om hva som foregikk i Tyskland og mente at han aldri ville komme tilbake til Halden. Da vi tok avskjed, sto han og gråt. En svær, kraftig kar; han

så hva han gikk til og kom sikkert heller aldri tilbake.

Den korte tiden de var der, hadde jødene straffeeksersis. Det var ikke ofte at den slags foregikk, og det var fryktelig brutalt. De ble kjørt ut på jordene omkring, og en gang ble også alle brakkesjefene utsatt for straffeeksersis. Brakkesjefene den gang var stort sett fremstående personer fra de forskjellige sosiale lag. Erling Steen, toppsjefen i Steen & Strøm, var leirsjef; også han ble straffet sammen med andre. Ikke for noe de selv hadde gjort, men for angivelige unnlåtelsessynder. De holdt ikke nok orden i leiren, het det.

Alt arbeid som hadde med mat å gjøre var meget ettertraktet. Det gjaldt gartneriet, arbeidet på bondegården og arbeidet direkte i potetkjelleren som var en ønskejobb. Også arbeidet i hønseriet kunne visst kaste noe av seg av og til, og når det gjaldt gjessene, tror jeg tyskerne selv var de ivrigste. Det var et meget godt vakthold rundt en liten stamme gjess som vagget omkring, og det var stadig en og annen som forsvant av dem. Dessuten var det ettertraktet å få arbeide i grisehuset, grisene fikk nok som regel bedre mat enn fangene.

Stemningen på Grini i 1942-43 var stort sett bestemt av forhåpningene om at krigen ikke skulle vare så lenge, at perspektivene ikke var så lange. Det var gudsjammerlig kjedelig å være der, men en var tross alt i et heilnorsk miljø – til dels også et sosialt og kulturelt interessant miljø, som det

2	3	4	5	6	7	8		
Name: (bei Frauen auch Geburtsname) Bratteli							15475 2-7-42 1000	
Name: Trygve								
Geburtsort und -tag: Oslo 11.1.10								
Beruf: Zimmermann								
Familienstand: ledig							Jugend-Heim- Karte: -	
Arbeitslosigkeit: NOPW.								
Name: Adresse: Oslo, Schwensensgt. 22							Schriftprobe: 317	
Politische Stellung: 135.			Glaubens- bekenntnis: EV					
Datum Auftragung: 2.7.42 1.00 U.			Sachverhalt Ueberstellung von Trondheim				Staatspolizeistelle Beschriftungen: 3 2 2 4 KOA Bersdorf IV A.	
G. St. Nr. 33								

Til høyre: Da transporten av politiske fanger fra Norge til leire i Tyskland tok til, passet Hjemmefronten på å registrere disse transportene. Navnelister ble utarbeidet på basis av informasjoner fra Grini, fra agenter ved Gestapos kvarter på Victoria Terrasse og meldinger fra Røde Kors, og det var disse fangelistene som i 1944-45 kom til å danne grunnlaget for Bernadotte-aksjonen våren 1945, da det gjaldt å få frigitt fangene fra tukthus og konsentrasjonsleire og få dem tilbake til friheten. Her er en faksimile av den navneliste som den norske legasjon i Stockholm mottok i slutten av mai 1943 der Trygve Brattelis navn er med.

Liste over ~~interessante~~ fanger sendt fra Grini til Tyskland 12/5-43.

Bergström, Fredrik	Jens Bjelkesgt. 80, Oslo
Blystad, Gunnar	Solvang i Vang
Andreassen, Sigurd,	Midtvang i Vang
Austad, Olaf, lærer	Mjøndalen
Esperöd, Anton "	Tofte i Hurum
Strandli, Birger, snekker	Rollslökken i Vang
Wahl, Trygve,	Hammerstadgt. 26, Oslo
Andersen, Karl	Möllergt. 15, Mjøndalen
Hansen, Gunnar	Bjarne Erlingsensgt. 18, Harstad /
Schjerverud, Arne	Sverigesgt. 11, Oslo
Moen, Sven automek.	Bjørnsonsgt. 26, Bergen
Kittelsen, Torstein, arboider	Vogtsgt. 64, Oslo
Johansen, Trygve, gårdsarbeider	Dal st. pr. Eidsvoll
Aastangen, Birger	anleggsarb. Seterstoa
Andresen, Ivar tømmermann	Haldens vei 11, Bærum
Erichsen, Ulf, læregutt	Majorstovn. 38, Oslo
Furuskjegg, Kasper, mekaniker	Löbergsvai 19, Bergen
Halvorsen, Kjell, fabrikkarb.	Vestbygt. 11, Oslo
Hansen, Yngvar, sjömann	Klevvn. 17, Bærum
AAlgaard, Einar	Sörum
Aalgaard, Hans	Haga st. Sörum
Andresen, Sigurd	~~xxxx~~ Hans Haugesgt. 43, Oslo
Belin, Karl, dreier	Bentsøgt. 6, Oslo
Berger, Ingel, politibetjent	Oslo
Bovim, Hans, lektor	Oslo
Brattelie, Trygve, tømmermann	Schwensensgt. 22, Oslo
Grenli, Einar	Råde
Græsli, Per, læge	Stavanger
Henriksen, Mary, hushjelp	Odensgt. 25, Oslo
Helliesen, Per,	Meltzersgt., Oslo
Höyer, Erling, vaktmester	Roverudsgt. 6, Oslo
Iversen, Karl Rüstad, annonse- akkvisitör	Sinsen terr. 23, Oslo
Jensen, Eskild	Oslo
Johansen, Elna	Slømdalsvn. 33
Johansen, Randi	Sinsenvn. 49
Kjelstrup Storm, arb.	Hauketo
Kristensen, Gunnar	Carl Joppesensgt. 12, Oslo
Kristoffersen, Kristoffer, ing.	Moss
Larsen, Reidar, vaktmester	Trondhjemsvn. 83 B, Oslo

tyske innslag bare delvis kunne forstyrre. Men fremfor alt var det på Grini avgjørende at de norske som var der – nesten uten unntak – stolte på hverandre i forhold til samtlige tyskere som hadde med leiren å gjøre.

Så en dag kom det et nytt opprop om transport til Tyskland – det var på våren i 1943. Mitt navn var også med. Mange kjente gikk rundt til oss som var ropt opp, for å hilse. Nettopp i denne tiden kom skremmende budskap fra Tyskland om de mange døde, også unge mennesker jeg selv kjente. Det ga meg et helt annet bilde av hva vi nå gikk til.

Vi som skulle sendes, ble oppstilt, flyttet og plassert i en karantenebrakke, og de enkelte ble nistet ut for tur. På et tidspunkt fikk guttene under 18 år beskjed om at de ikke skulle sendes. Et lite sangkor opptrådte på avskjedsforestillingen, og vi fikk et ekstra bad. Det ble oppstilling på appell-plassen, telling, og vår sparsomme bagasje som vi hadde hatt med på ferden til da, ble utlevert. Denzer kom fram med vanlige fakter for å ta stor avskjed med sine ariske brødre som skulle hjem til moderlandet.

Jeg husker ikke akkurat hva han sa, men jeg husker hvordan den slags typer opptrådte ved slike anledninger, så jeg kan godt tenke meg at han takket for samværet i Norge og ønsket oss hell og lykke dit vi skulle komme. Bussen gikk til Oslo. Den gikk utenom sentrum av byen og ned til brygga hvor det lå en 16 000 tonner som tilhørte

Hamburger Syd-Amerika linje. Den var nå bare i drift til slike formål. Navnet på båten husker jeg ikke. Vi kom om bord og ble sendt opp i det rommet som før hadde vært spisesal. Det hadde vært dekorert med kjempemessige speil som nå var dekket til og erstattet med provisoriske køyer. Stor urenslighet var det over alt.

Ferden går til Tyskland

Om bord møtte vi en gruppe fanger fra Akershus Festning som til reiseproviant hadde fått utdelt halvannet brød og en slags kaffe. Vi fikk også vår proviant-tildeling, som besto av ett helt brød, litt smør, litt pølse, sigaretter. Været var strålende, og vi kom oss ut på dekket hurtigst mulig, og der holdt vi til en stor del av turen. Om bord i dette store skipet ble forholdene relativt frie – eller mindre trykket er kanskje riktigere å si – for det var ingen frykt for at noen skulle rømme fra skipet i fart. Det var også med en gruppe tyske fanger, soldater som var blitt fanger og skulle hjem til sine fangeanstalter. Noen særlig kontakt med dem ble det selvfølgelig ikke.

Skipet gikk til Århus, der Røde Kors hadde tatt seg av mottakelsen. Vi fikk danske smørbrød, litt sukkertøy, litt skikkelig kaffe, melk og suppe. Rundt på kaia i Århus var det plassert en hel del småhandlere som normalt sto oppstilt der med sine små salgsvogner. Vi hadde fått beskjed om ikke å ta kontakt med danske sivile under transporten, og det ble heller ikke gjort.

Vi marsjerte gjennom byen – dette var i mai måned, en fin dansk sommerdag – og kom fram til jernbanestasjonen. Der ble vi stuvet om bord i jernbanevogner hvor det i gamle dager sto «32 mann eller 6 hester». Det vil si at det ikke fantes vinduer der. En av vanskelighetene var å skaffe drikkevann under transporten. Det viste seg at en av fangene var utstyrt med gummistøvler med lange skaft, og når sjansen bød seg, fylte vi dem med vann når toget sto stille på jernbanestasjonene. Så fikk de drikke som hadde trang til det. En slukket i hvert fall tørsten på den måten.

Vi kom til Hamburg. Der ble reisefølget skilt ut fra hverandre som tukthusfanger, konsentrasjonsleirfanger, tyske fanger. Jeg kan ikke gjøre noe ved at jeg ustanselig har notert hva slags mat vi fikk. Det var noe av det viktigste, og i Hamburg fikk vi ertesuppe. Vi skulle snart ta jernbanen fram til Nauen, hvor det var omstigning til Oranienburg.

På slutten av reisen kom en av disse mystiske beskjedene som gikk fra mann til mann om at vi skulle spise opp alt vi hadde av mat før vi gikk av toget. Vi forsto senere hvorfor slike beskjeder ble gitt: Vi fikk aldri noe med inn i de nye leirene.

Vi kom til stasjonen i Oranienburg. Vaktpostene var svært barske som vanlig, vi marsjerte gjennom byen fem og fem i rekke som vi etter hvert hadde vent oss til. For første gang så jeg porten med «Arbeit macht Frei» som sto over inn-

gangen til Oranienburg – eller Sachsenhausen. Denne siste ferden foregikk så vidt jeg husker om natten. Det var svære lyskastere overalt, det var av hensyn til kontrollen med fanger på marsj.

Konsentrasjonsleir Sachsenhausen

Gjennom «Arbeit macht Frei»-porten kom en inn på en stor mønstringsplass, appell-plassen. Fra den gikk det en stjerneregulering av hele anlegget; derfra kunne en se ut til alle deler av den veldige leiren. Vi skulle først marsjere til politisk avdeling for registrering. I Sachsenhausen var det som i gamle tyske konsentrasjonsleirer en sterk blanding av fanger av alle slag. Den politiske avdelingen, der vi ble innskrevet, var den største. Vi merket snart at dette var annerledes enn på Grini. En visste ikke riktig hvem en hadde med å gjøre når en medfange møtte opp. Senere lærte vi jo at dette var en ganske fiffig måte å organisere en leir på. Det var ulike fangegrupper som holdt kontroll med hverandre, så å si utøvet en «disiplin» i selve den indre terror i leiren. Det var ikke de uniformerte grønnkledde som var plukket ut til en slik oppgave, det var folk som var tatt ut blant fangene selv. Det vesentlige skillet gikk mellom de politiske fangene på den ene siden med sine små røde trekanter på uniformsjakkene, og de tidligere kriminelle langtidsfangene som hadde grønne merker på seg.

Da vi kom der, var det så vidt jeg husker de

«grønne» som hadde alle posisjoner i leiren, og de ble med mellomrom skiftet ut, for med det hadde en presset på dem til å gjøre en ordentlig jobb. Gjorde de ikke det, ble en gruppe skiftet ut med en annen. Kall det kadaverdisiplin, kall det terror. Tyskerne spilte «de grønne» og «de røde» bevisst ut mot hverandre, og resultatet var at ingen av de to gruppene levde trygt, tvert imot meget utrygt. Slik var systemet. Våre plageånder var folk i fangeuniformer. Dette gikk igjen i alle leirene. Dette er å foregripe tingene, men vi kunne oppleve å forlate appell-plassen om kvelden med interne leirledere på de forskjellige plan med røde vinkler – og da vi stilte til appell neste morgen, var alle skiftet ut i nattens løp til de «grønne». På den måten ble terroren holdt gående.

Vel, vi møtte i politisk avdeling til avlusing. Vi la fra oss alt vi hadde på oss i den ene enden av bygningen, gikk inn i en dusj, for etterpå å bli sprøytet over hele kroppen med en desinfiserende væske. Vi ble klippet helt snaue, barbert på hele kroppen, og da vi kom ut i den andre enden av bygningen, fikk vi ikke utlevert en tråd av våre egne klær. Vi var av-identifisert. Det ble hengt på oss noen blå- og hvitstripete fangedresser og et forferdelig dårlig fottøy, nærmest noen treplater som hang fast på beina med seilduksremmer.

Ute virket det meget kaldt om natten, selv om det var i mai måned. Vi gikk til blokk 9 og møtte en ubestemmelig blokk-eldste, som det het, lede-

ren av blokken. Vi tok et oversyn over spiserom og soverom, og ettersom nesten hele natten var gått med, ba vi om å få sove den første dagen. Det ble avslått, men allerede da fikk vi en av disse merkelige beskjedene som kom på ei fjøl – ikke drikk vann. Vi måtte ikke drikke vann fra springen på disse stedene.

Etter et par timers søvn ble vi vekket, fikk morgensuppa og stilte opp utenfor brakka. Nå var det opprop for å kontrollere at alle var der. Vi oppdaget de forskjellige vinklene og lappene med fangenummer som var sydd på jakker og bukser. Etter oppropet var det marsj ut på den store appellplassen og oppstilling, og både blokk-eldste og hans hjelpere var meget aktive og sørget for at avdelingen sto skikkelig oppstilt til kontrollørene kom. Det gjorde inntrykk på oss da vi første gang så en virkelig muselmannskolonne komme vaklende inn på plassen, det var de som det nesten ikke var liv igjen i, men som ikke var så dårlige at de lå på «revier», som det het, på sykeavdelingen. Ustanselige tellinger og meldinger inntil fangene ble fordelt på arbeidsoppstillinger på appellplassen til de forskjellige arbeidsstedene de skulle til. For vårt vedkommende var det å marsjere tilbake til blokken. Vi skulle i karantene i noen dager før vi kom inn i arbeidskolonnen.

Klimaet, atmosfæren og miljøet virket svært deprimerende. Det lå liksom noe i selve luften over denne svære leiren med titusentalls fanger som

Schützhaftlager – varetektsleir – står det over inngangsporten til konsentrasjonsleiren Sachsenhausen. Her var tusener av fanger samlet, og det hersket terror, sult, mord.

En gruppe fanger er på marsj inn i leiren etter endt arbeidsdag. Hit kom Trygve Bratteli i mai 1943.

levde under ytterst dårlig hygieniske og sanitære forhold. Og dessuten den stadige stanken fra krematoriet, et ustanselig virksomt krematorium. En vente seg fort til det. Vi ble i første omgang satt til et kjedsommelig idiotarbeid. Det var en slags mani i hele Tyskland på dette tidspunkt at en skulle ta vare på alt metall. Intet måtte kastes. Utbrukte elektrisitetsledninger kom i svære lass, og vi ble satt til å spjære opp isolasjonene rundt metallet, rense ut kabler og samle metallet. Noen stor arbeidsprestasjon eller metallproduksjon kunne det selvsagt ikke bli av det, men vi holdt det da gående. Der fikk vi også allerede første dag se noe som viste den tydelige forskjellen på Grini og denne leiren. Det ble et fryktelig oppstyr et par brakker bortenfor oss. Fanger som administrerte i leiren, jaktet på en ung fange. Han hadde på det tidspunkt da brødrasjonen skulle deles ut inne i brakkene, sneket seg inn et sted og tatt brød. Det var en av de store forbrytelser i en sånn leir. Han ble oppdaget og kontant avstraffet noen titalls meter bortenfor der vi satt med våre ledninger og rensket ut metall. Der ble denne arme unge fangen slått sønder og sammen av tre-fire av de mer prominente fangene med vaksjefen i spissen. Det eiendommelige som vi alle snakket om, vi norske som satt der, var vår egen reaksjon på dette. Det var liksom ikke virkelig, omtrent som en så noe liknende på en film, følelsene kom ikke helt med. Det var ubegripelig. Jeg syntes det var

skrekkelig. En skulle tro at en ville bli moralsk knekket av å oppleve slike ting – som en imidlertid skulle venne seg til å se mer av etter hvert.

Gutten ble lagt på sykebåre og båret bort.

Dagen var uhyre lang. Den gikk fra 4 om morgenen til 7 om kvelden. Arbeidstid fra 6 til 6. Alt første kveld kom kjentfolk på besøk. Per Sogstad kom. Han var en av veteranene i leiren allerede. Foruten Einar Gerhardsen, Olav Larssen, Axel Zachariassen, Rolf Hofmo. Det var et merkelig møte. Det var første gang vi så dem i den tilstanden som fanger i tyske konsentrasjonsleirer nokså fort kom i. Avmagret, litt dystre, en viss atmosfære av håpløshet over det hele. Enkelte var meget syke. De ga oss nyttige beretninger fra leirlivet. Hva vi skulle gjøre og ikke gjøre for å komme gjennom. De fortalte også om dødsfallene som vi ikke hadde kjent ordentlig til – i Sachsenhausen og særlig i Falkensee, en sideleir i Berlin dit mange av våre unge ble sendt for å gjøre arbeid i oppryddingen etter bombardement av Berlin. De stakk til oss småpakker, smak av ost og pølse, rødbeter og drops som de hadde fått dels i småpakker fra familie og dels i svenskepakker.

Vi ble tatt til det såkalte effektkammeret for å få mer varige klær enn de vi hadde fått utlevert den dagen vi kom, ble fotografert og satt ut i eksersis. La meg nevne støvleprøven. Nye fanger ble brukt til å prøve syntetisk sålemateriale, måle slitestyrken. På appell-plassen var lagt ned i rekkefølge et

visst antall meter med kampestein, grus, grå fin grus, litt asfalt. På dette skulle da slitestyrken på støvlematerialet måles. De første dagers jobb var å marsjere fra morgen til kveld med disse støvlene. Nordmenn har store føtter, og vi fikk en mystisk beskjed om at det var få støvler i store størrelser, og at det gjaldt å holde seg bakerst i køen. Faktisk klarte vi det, og stort sett hadde de ikke store støvler da vi kom fram. Så slapp vi den forferdelig kjedsommelige og slitsomme marsjen rundt plassen. Det var altså den første virksomheten – marsjere og samtidig gjøre nytte for seg ved å prøve deres nye støvlemateriale. Det ble mange stygge gnagsår av det.

Det var meget strenge instruksjoner i brakka da vi kom dit. Det skulle være slik at hvis en sto i det ene hjørnet og så diagonalt tvers gjennom hele rommet, skulle ikke en eneste oppredd seng være en tomme høyere enn de andre. Strenge, militære former. En skulle ha bestemt plass ved bordet, en ordning med skapet sitt, ordning med matrester når det eksisterte. Og klærne skulle alltid være i orden.

Morgenen startet med at vi sto rundt de svære kummene i vaskerommet og vasket oss. Det var faste tider for å gjøre seg ferdig på klosettet – der mangelen på papir var ytterst ubehagelig. Det var helt forbudt å røyke i arbeidstiden. Vi ble barbert, fikk ikke lov til å ha så farlige våpen som barbersaker. Toalettsaker var det lite av, og selv-

følgelig var det dårlig med klær.

Det første måltidet i Sachsenhausen var noe grønn suppe som ble kalt for spinat, og besto av poteter og grønne blader som kom i kjempelastebiler og ble lesset av ved kjøkkenbrakka. Av og til fikk vi en slags kålrabisuppe, Steckrüben, som ikke var noe ettertraktet eller hadde noen særlig næring. I all sin elendighet var det den såkalte spinatsuppen vi syntes det var litt hold i. Brødrasjonen var meget begrenset og fast. Vi fikk den en gang i døgnet sammen med litt margarin, en liten pølsebit eller noe slikt til pålegg. Matfordelingen foregikk i meget strenge former.

Vi norske fikk etter hvert i Sachsenhausen-tiden – med norsk og skandinavisk mellomkomst – også tran. Spekesild kom spesielt til de norske fangene – og klippfisk. Om morgenen fikk vi en slags morgensuppe og noe rart søl som ikke hadde noe med kaffe å gjøre. Denne maten kom til leiren i kjempemessige firehjuls tilhengere som tyskerne hadde utviklet i forbindelse med autostradaene de hadde bygd før krigen. Disse ble trukket inn av trekkvogner. Vi arbeidet i denne første karantenetiden med slike jobber som hadde med den interne provianttjenesten å gjøre.

Noen av oss ble også tatt ut på en kulljobb etter en tid. Vi sto i en masse kull i en leker som var kommet opp til en av elvehavnene ved Berlin. Det var et slags halvsivilt arbeid, og vi fikk også ekstra suppe for den jobben. Bare det å være uten-

for selve leirområdet var en lettelse. Det lå alltid noe knugende over livet innenfor gjerdet. Men så var karantenen slutt. Vi ble stilt opp, og det skulle tas ut fagfolk og spesialister til arbeidskommandoen. Jeg valgte i Berlin å kalle meg journalist. Det hadde jeg jo for så vidt rett til.

Jeg oppga ikke at jeg var bygningsarbeider, fordi fagfolk ofte ble tatt ut til småkommandoene utover i landet, til jobber etter bombardement. Selv la jeg stor vekt på å være sammen med nordmenn, også fordi jeg ikke snakket tysk, og fordi det var en fordel å være en gruppe av norske sammen. Fagfolk og spesialister ble først tatt ut, og resten skulle sendes til Falkensee. Noen av oss ble imidlertid tatt ut til Hallen-kommando. Lektorer og lærere, kontorfolk og journalister var de mest unyttige tyskerne fikk inn i leirene. De ble derfor satt til hardt anleggsarbeid. Det var det eneste de kunne bruke dem til. De som kunne ett eller annet spesialisert fag, fikk bedre jobber. Denne hallen ble bygd opp for å lage sperreballonger som var meget brukt på den tid. Det var ballonger som ble hengt opp i om lag 20 meters høyde over sårbare steder, for at flyene ikke skulle kunne gå i lav flukthøyde under bombardement. Det var østkvinner som arbeidet i hallen, og vi var med på en del restarbeid i forbindelse med byggingen av selve denne hallen i Oranienburg. Vi ble stilt opp til telling, og så var det utmarsj til Hallen.

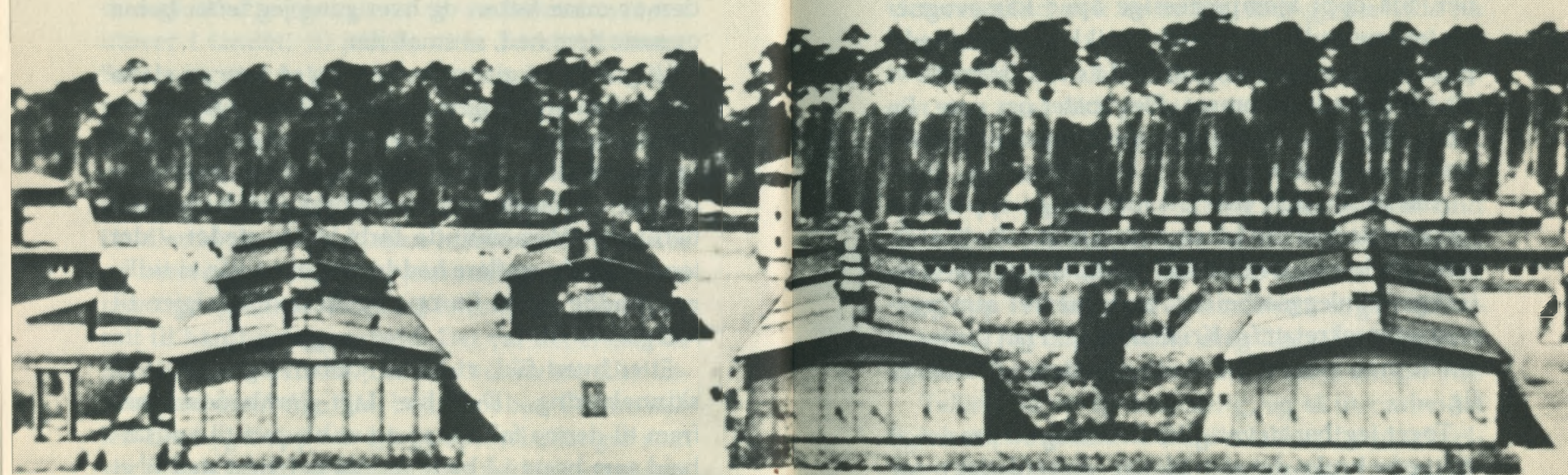
De støvlene jeg da hadde, var to flate treplanker

som ovenfra så ut som de var formet etter en fot, med et nokså dårlig feste. Gatene i Oranienburg hadde brolegging av rullestein, og plankene klampet noe aldeles forferdelig. Jeg kunne ikke gjøre noe med det, men ble skjelt ut av det militære vaktholdet av kolonnen fordi jeg laget slikt bråk. Plankene var omtrent halvannen gang lengden av mine føtter, og hver gang jeg løftet beina og satte dem ned, så smalt det.

Vi gikk først gjennom byen og så over en slette der hallen sto omgitt av stillaser. Rundt om sto brakker der øst-kvinnene bodde, og vi skulle i første omgang arbeide med å tømme jernbanevogner. Jeg husker at hver morgen gikk toget fra Berlin til Warnemünde forbi dette stedet – det toget jeg selv og flere hadde reist med når vi tidligere hadde vært i Europa og skulle hjem igjen til Norge.

Etter hvert fikk vi bedre jobber, og ble satt til skinnebæring. Det ble lagt jernbaneskinner fram til denne fabrikken og vi ble satt til nødsarbeid som besto i å bære murstein fra ett sted til et nytt sted for så å bære dem tilbake igjen dagen etter.

Vi trillet kull på vagger, og ble samtidig informert om at det avgjørende var alltid å være i bevegelse. Vi behøvde ikke gjøre så mye. Det var ingen som kunne kontrollere resultatene, men vi måtte ikke stå stille, spesielt ikke hvis det var noen uniformerte i nærheten. Vi fikk for øvrig en

Fangebrakker i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen utenfor Berlin. Mennesker fra mange nasjoner var samlet i denne svære leiren, også nordmenn.

fremragende formann, en polsk bonde som het Felix, som instruerte oss og hjalp oss med dette. Han sørget for å skrike opp i lufta når det var fare på ferde og var heller ikke snauere enn at han – som andre ledere – brukte stokken over ryggene våre, eller noe enda verre, hvis det ble farlig for dem selv. Vi ble også satt til å losse jernbanevogner. Stå oppi kjempemessige åpne kassevogner og tømme pukkklaster. Det å stikke spaden ned i pukk var et meget tungt arbeid i den tilstanden vi alt nå begynte å komme. Det kostet oss mye. En slik vogn hadde fra 20 til 24 tonn pukkstein og ble losset med spader.

Alle hadde ikke like lett for å legge opp til det tempoet som vi ble kommandert til fra alle kanter. Ikke alle kunne det. Vi hadde blant annet med en tidligere anleggsarbeider, en utmerket samorganisasjonssekretær fra Kristiansund. Han syntes at skulle man arbeide, så skulle man arbeide skikkelig.

Toget jeg har nevnt gikk hver dag så presist at vi kunne bruke det som klokke. Arbeidstiden var som vanlig. Opp ved 4-tiden for å nå appellplassen presis og være på arbeidet klokken 6. Dette varte til 6 om kvelden, og så skulle vi hjem igjen. Av og til var det også søndagsarbeid.

Her ute ved Hallen ble middagen fordelt på arbeidsstedet, i en nærliggende brakke. Det ble ringt, og det ble tatt oppstilling og opptelling som alltid i sånne sammenheng, og vi hadde med oss

suppeboller (Schüsseler). Her fikk vi utlevert dagens arbeidsporsjon – brød og litt margarin som var det viktigste. I Tyskland fikk vi også som regel wurst, det var en bit skåret av en litt stor pølse. Og så denne evige suppen med poteter. Allerede her ble det en hissig jakt etter potetskrell. Det var fremdeles noen som skrelte potetene og det var alltid nok av sultne som gjerne ville ha skrellet.

Snart ble det klart at det fantes prominente fanger som også fikk prominente porsjoner, og ofte var det et lurveleven omkring matfordelingen, skrål og avstraffelse.

Det var en evig oppstilling, telling, fünf und fünf. Etter å ha vært lengre tid i ulike leirer, var jeg overbevist om at jeg aldri ville komme til å stille meg opp i en kolonne eller noensinne gå i kolonne mer. Jeg ombestemte meg likevel da jeg kom hjem – det gjaldt 1. mai. Kjø derimot, unngår jeg.

Telling på ny og ustanselig, og så ut i arbeidet igjen etter måltidet. Omsider lakket det mot kvelden. Igjen ringte det på arbeidsstedet. Oppstilling, telling, klapremarsj gjennom Oranienburg. Tilbake til «Arbeit macht Frei» og inn gjennom porten bar det. Noe av det verste, var ofte den såkalte kveldsappellen. Vi marsjerte inn på appell-plassen, arbeidskommandoen løste seg opp, og vi stilte opp brakkevis. Ved innmarsjen ble tallet på oss kontrollert, og så ble det venting, ofte i det uendelige. Venting, telling, venting, mel-

dingen. Vi kunne bli stående der i inntil to timer. Stadig ble noen dårlige og ble brakt til revier som lå like ved utkanten av appell-plassen. Ved den endelige opptellingen om kvelden sto vi oppstilt utenfor den brakka vi bodde i. Så var det opp med sigarettene for dem som hadde noen, kveldsmat for dem som hadde noe igjen, litt aviser – det fløt av tyske aviser i Sachsenhausen. Kjente møtte hverandre og pratet eller gikk en tur. Noen av oss som kjente hverandre godt fra AUF, gikk som regel bare to og to, lange turer i en times tid. Vi måtte liksom få en avlastning for trykket av den fryktelige leiren. Og vi gikk samme ruten som støvlesålemarsjene, rundt appell-plassen, og så til sengs. Den beste regelen var å gå til sengs tidlig – gjør natten så lang som mulig. «Hvil ut så mye som det lar seg gjøre.» Det husker jeg bl.a. var Einar Gerhardsens råd, og jeg tror han etterlevde det i stor utstrekning. Men vi som fremdeles bodde mindre prominent gikk gjerne tur.

Min gjeng begynte også å få de såkalte brev-pakkene fra Norge. I alminnelighet var det havregryn i dem, og det var meget velkomment. Og i den situasjonen vi levde var det dessuten svært oppmuntrende, ikke minst i denne første tiden, å vite at noen hjemme tenkte på en. Norske røde-kors-pakker kom, og dermed var en kommet i registeret av fanger som fikk ta imot pakker. I Sachsenhausen var nordmenn derfor adle i forhold til de andre fangene. Det ga dem en fordel i

hele leirsystemet. Jeg kan komme med et eksempel: Når det en sjelden gang kom en tønne sild til nordmennene, ble det diskutert og tatt standpunkt til om vi skulle gi blokklederne av silda. De var som regel noen fæle fanger, men det ble besluttet å innby dem til blokken og gi dem 2-3 sild hver. Det var et selsomt syn når de om ettermiddagen kom luskende og hentet silda. Men vi fikk fred.

På et tidspunkt fikk jeg ødelagt hendene mine under arbeid og skulle for første gang besøke den såkalte legetjenesten. Revierkapo – sykehusjefen – var en fryktelig fange som het August. Ved siden av seg hadde han en SS-lege som det ikke var mye tak i. August var en gammel kriminell fange. Han så like skremmende ut som han også var i sin opptreden, og han var fryktet. Men jeg fikk da noe forbindelse og piller, mens mange ble kastet rett ut av ham.

Likevel kom det etter hvert ganske mange inn på sykestuene. Den vanligste sykdommen var det som i leiren ble kalt «scheiserei», magen slo klikk. En kunne ikke holde på maten, det rant alle veier, en ble fort ødelagt av det. Lungebetennelse var også utbredt, mangelsykdommer, voksende sår, feber uten nærmere angitte grunner, difteri, litt tilløp til tyfus.

Jeg husker blant annet en svær, kraftig kar som het Henry Hansen, en tidligere formann i Stenindustriarbeiderforbundet. Han var i en fullsten-

dig forkommen tilstand på grunn av disse sykdommene.

Jeg må i denne sammenheng si at gudskjelov var det også tatt norske leger til fange. Den utmerkede Stavanger-legen Sven Oftedal gjorde en stor innsats. Han arbeidet på «revier» og forsøkte å redde Hansens liv. Jeg kom dit selv med en rekke lidelser, ble lagt inn og hørte diagnosen ble stilt. Oftedal snakket tysk, det gjorde ikke jeg, men jeg forsto i hovedtrekk hva som foregikk. Oftedal fortalte August at det må være den og den sykdom, nevnte alternativ og fortalte at det så ut som det kanskje var det og det. Så meget fortalte han at August til slutt svulmet av viktighet og trodde det var han selv som hadde stilt diagnosen.

Etter hvert tok faktisk de norske legene ledelsen, men gjennom dette fine diplomati, uten å komme i konflikt med autoritetene. I avdelingen hvor de med oppløste mager var, lå det flere nordmenn. Alltid var det overfylt. Når man tenkte på at det jo var et sykehus, rådde aldeles forferdelige forhold på visse avdelinger: Spillet omkring likene som ikke måtte bæres ut for fort fordi det kom matrasjoner til de døde så lenge de var på avdelingen. Vanskeligheter med matfordelingen og disiplinen. Den enkelte pasientbehandling i det hele tatt. Etter hvert ble det et stigende antall muselmenn rundt omkring i sykebrakkene. Men det ble da også bygd og utvidet, og vi hadde en

del enkle medikamenter til disposisjon som ble delt ut. Jeg fikk også besøk av kamerater, men de fleste av de syke ble sluppet ut altfor tidlig.

Men tilbake til maten. Jeg glemmer aldri første gang jeg i Sachsenhausen smakte knekkebrød med geitost. Jeg møtte en søndag ettermiddag Lars Moen som jeg kjente godt fra før. Med sitt lure blick ba han meg bli med inn i hans brakke, og der han tok fram pakken sin og smurte to-tre stykker knekkebrød med geitost. Det måtte spises på stedet. En måtte være varsom så en ikke tirret folk med den slags overflod.

Hvordan en skulle forholde seg til pakkene var det meget delte meninger om. Noen mente at det beste ville være å spise pakkens innhold opp på to dager. Men så var det også de som gjemte og lagret, og det kunne av og til bli en nesten sykkelig tilbøyelighet. En slags hamstring. Det var umulig på forhånd å forutsi hva slags mennesker eller hvem som kunne henfalle til dette. Enkelte mennesker var så redde for å sulte i hjel at de ikke våget å spise selv den lille maten de fikk. Jeg opplevde det samme senere og i verre leirer.

Det er nok riktig å si at i et så hardt miljø som dette, var det generelt sett ikke noen stor solidaritet eller hjelpsomhet. Hver enkelt tok vare på seg selv, delvis inntil det utrolige. Men det var lyspunkter. Sukker var et viktig næringsmiddel, og det ble faktisk samlet inn en del sukker til dem som lå på «revier». De som fikk pakker, kom med

medisiner og vitamintabletter som kunne være av stor betydning for enkelte. Tobakk og sigaretter var fremragende byttemiddel til nesten hva som helst i en sånn leir. Det kom også ekstra rødekers-pakker som av og til inneholdt honning og tran.

Jeg var i Sachsenhausen fra mai til oktober og så utviklingen av pakkesystemet. Etter hvert ble det naturlig nokså stor skjødesløshet med leirkosten. Da var det mange som etablerte meget forstandige byttekontakter med fanger av andre nasjoner, med det de selv ikke hadde bruk for.

Jeg ble så flyttet til blokk 2. Det var to norske blokker der. I nr. 2 var Per Sogstad sjef ved bordet. Det var en gjennomtenkt ordning bak dette med bordplass, fordeling av skap og matfordeling. Fremfor alt skulle en unngå at det kom til forfordeling av noen av dem som satt rundt bordet. Men dette var meget vanskelig, spesielt når det gjaldt den ustanselige suppen som kom. For det første kunne det være stor forskjell på innholdet i kjelene som kom ut fra kjøkkenet – alt etter i hvilket stadium i prosessen kjelene var blitt fylt. Dessuten var det stor forskjell på bunn og topp i en sånn suppekjele. Det var en substans i det som sank til bunns, så alle ville helst komme sist. Det kunne ordne seg ved at en trakk lodd, eller en valgte å begynne med nr. 8 som startet med å få fylt bollen, så nr. 9, 10 osv. rundt til en kom til nr. 7 igjen. Det ble vist stor omhu med ikke å overlate til tilfældighetene hvordan en slik fordeling foregikk. Det

forekom stadig smånasking i skapene, særlig der hvor en visste at det var noe å naske. Alle fanger var veldig opptatt av ditt og mitt – tydelig mistenksomme. Og mange fikk på forskjellig måte hjelp. Hadde en kjente på kjøkkenet, var det en fin forbindelse å ha under slike forhold.

I hverdagens liv ble det avklart at enkelte var svært glade i suppe, kunne spise den ene porsjonen etter den andre, mens andre, til dels av for-døysesgrunner, ikke klarte stort. Og etter hvert utviklet det seg en slags rettferdsfordeling, en utjevning mellom storspisere og småpisere.

Da vi norske fikk sild, var det ikke lett å sitte der med norsk sild til potetene med fanger fra andre nasjoner rundt om – som ikke fikk noe. Vi syntes det var pinlig. Det var pinlig å bli kvitt sildebeina også, så da vi rensket silda, bestemte vi oss for å grave beina ned. Beinrestene ble umiddelbart gravd opp igjen og spist av hungrende fanger fra andre land. Det var en sult som var aldeles utrolig.

Når det kom pakker som betydde noe for et måltid en dag eller to til de norske brakkene i Sachsenhausen, dirigerte vi i større eller mindre utstrekning våre egne suppespann til andre blokker. Rykter om denne velstand blant nordmennene førte til at det stadig gikk fanger og drev mellom de to blokkene. Sultne mennesker. De kom som regel for å prøve en handel. De handlet med verdifulle ting – tobakk og brød – for å få

Som dyr ble de magre og sultne fangene spent foran vogner for å trekke tung last. Denne tegningen er utført av Odd Nansen som også satt i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen.

suppe og poteter. Noen var også desperate etter sild. Hvis noen kastet en sigarettstump – det var ikke ofte i en leir – var det alltid minst en som umiddelbart var i nærheten og plukket den opp. Det samme gjaldt matrester av enhver art.

En del norske hadde fast kontakt med en fange som dukket opp nokså regelmessig når det kom en pakke. Han fikk mat som ble spist på stedet. Også utsultede nordmenn hadde fordel av kontakter med andre og bedre stilte, men det hendte også at norske fanger opptrådte fullstendig taktløs. Jeg husker en gang det sto en hel gjeng av slike forsultne fanger fra andre nasjoner ute i gata vår. Da var det en som tok ett eller annet – jeg husker ikke lenger hva det var – og slengte det ut i gata, og hele den radmagre bølingen kastet seg på alle fire over det for å få hver sin bit. Men en så grov opptreden så jeg bare den ene gangen. Det jeg vil ha sagt med dette, er at forholdene, vilkårene slik de utviklet seg i en konsentrasjonsleir, inspirerte ikke til noen høy kultur eller høy moral – tvert imot. Det er viktig å være klar over dette i enhver alminnelig bedømmelse av konsentrasjonsleirene. Dette snakket Kristian Ottosen, en del andre og jeg om da vi senere kom til enda verre leirer, og vi ble enige om at dette ville vi aldri skrive om. Når jeg nå skriver virkelig rett fram om hva dette livet var, er det ganske vanskelig, og stiller store krav til presis erindring.

Vi var altså tatt ut for å bli sendt til NN-leir. NN

står for Nacht und Nebel, natt og tåke. Det var leirer der hensikten var å avskjære fangene fra enhver kontakt med utenverdenen, leirer der de skulle dø av sult og umenneskelig behandling. Vi fikk ikke greie på hvor vi skulle sendes, men det var mye snakk om det. Til Linz, Mauthausen – hvor skulle ferden gå? Vi traff fanger som også hadde vært i Natzweiler, og det de sa om denne leiren, var ikke oppmuntrende. De hadde også vært i andre harde leirer og fortalte om dødsprosenten på slike steder. Det bredte seg en betydelig pessimisme i den norske gjengen som var tatt ut, og en tok etter hvert også avskjed med kjente ut fra den forutsetning at vi skulle dra derfra. Jeg for min del tok avskjed sent en kveld med Hallvard Lange som ble igjen i Sachsenhausen. Jeg orienterte ham om min litt utspekulerte oppbevaring av dokumenter i et hus jeg hadde vært med på å bygge i Kristiansund. Ingen i Norge kjente til det, og jeg ba ham om mulig å ha dette i erindring hvis det skulle skje at han kom hjem og jeg ikke.

Ellers var den oppmuntring vi fikk fra våre norske medfanger som ble igjen, at krigen snart var slutt, og at det kom en del pakker til andre leirer etter hvert. Kom en dessuten til et sted hvor det var hardt arbeidspress og underernæring, kunne en uten å bryte sammen tære i tre måneder på energien, ble det fortalt meg. Og endelig ble de norske bedt om å holde sammen.

Imidlertid gled dette med transporten vekk en tid. Vi hørte ikke noe mer om det, og vi ble enkeltvis sendt tilbake til de kommandoene vi hadde vært i. Jeg ble sendt til Hallen igjen. Der var tungarbeidet slutt nå, og det som foregikk, var stort sett opprydding og planering og litt jordkjøring. Arbeidstempoet var helt tilpasset det å være i bevegelse når noen kom og kikket etter hva vi gjorde. Av hensyn til bombefaren var det bygd en dobbel kjellermur, og det var en nokså lang gang mellom ytre og indre grunnmur. Vår dag besto i at vi stasjonerte et par fanger – en fange ved hver inngang – som prinsipielt skulle arbeide med hammer og feisel, mens de andre gikk opp i den andre enden og lå der og sov for det meste. Men så kunne det komme varsler om at noe var på ferde. Fangene ved inngangene satte i å hamre så kraftig at de andre ble alarmert, og alle kom i posisjon og fant sin plass. Det var en ren idiotvirksomhet. Ingen praktisk betydning i det hele tatt. Og forferdelig kjedelig. Tiden falt lang under slike forhold, og vi drev med gjetteoppgaver, intelligensprøver og slike ting en kunne finne på. Her hadde vi en fremragende arbeidsformann som var med på dette gamet.

Men ellers – allerede her var situasjonen fæl. Jeg vil nevne et eksempel. Det var vel kjent at der det bød seg en anledning, måtte en eller annen bikkje bøte med livet. Det ble tilberedt et måltid på den. Det hendte i alle leirer, også her. Det var

en bikkje som kom på besøk hver dag og gikk og snuste omkring. En dag tok middagen i formannsbrakka svært lang tid, og bikkja var borte. En av formennene som hadde svak mage, kom ut og sto og kastet opp. Bikkja var kokt, og i brakka hadde de hatt en større middag. For nordmenn høres det helt utrolig ut å spise en bikkje, en må ha vært borti sulten for å forstå det. I og for seg var ikke selve tanken fjern for meg, men selv i min tilstand på den tiden tror jeg at jeg ville hatt vondt for å delta i et slikt måltid.

Ut på sommeren ble så den arbeidsgjengen jeg var med i, ført helt over til en ny kommando, et relativt stort anleggsarbeid utenfor de daværende gjerdene i Sachsenhausen. Lederen der var den mest beryktede kapo i hele leiren. Konrad, som han het, hadde sittet i livsvarig tukthus som grov voldsforbryter i Tyskland, men var blitt flyttet over i konsentrasjonsleir. Det skjedde ofte med den slags folk, og Konrad hadde nå avansert til sjef for en stor arbeidskommando. Dette skulle bli en særleir. Mer fikk vi den gang ikke greie på. Der drev vi med støping av murer, pukk, kjøring av sand, sement, blanding og trilling av støpemasse. På den tiden var vi kommet på sikker basis når det gjaldt pakker – også den gjengen jeg tilhørte – og vi inngikk en direkte korrupsjonsavtale med våre overordnede. Konrad og Natvig-Pedersen førte forhandlingene. Vi kunne ikke hjelpe hele gjengen, flere hundre mann, men vi

kunne gjøre noe for oss selv. Avtalen gikk nærmest ut på at hvis Konrad ville love ikke å slå noen av oss fordervet, skulle han få en pakke norske sigaretter i uka. Det gikk han med på. Senere la han ikke en finger på oss på basis av denne avtalen.

Men det var flere høyt oppe i hierarkiet, og det ble også truffet avtale med en mellomformann om at han skulle få en pakke i uka av de tyske sigarettene som vi kjøpte i kantinen. Vår nærmeste leder, lederen for gjengen på 50 mann, skulle også få en pakke kantinesigaretter i uka. Og på et så relativt rimelig kjøp fikk vi faktisk fred. De overså oss helt, mens de kunne drive som banditter i behandlingen av andre fanger.

Etter hvert foregikk en nokså systematisk lesing av tyske aviser, og det var forstandige folk blant oss som kunne tolke det som sto der. I krigskommunikéene måtte tyskerne være varsomme, og ikke forespeile et helt annet krigsforløp enn det som faktisk skjedde. Kommunikéene var noe av det mest realistiske en kunne lese i de tyske avisene. Nordmennene hadde et internt system som satte oss i stand til å følge planfast med. Lytteposter fantes også i Sachsenhausen.

Fangene ble satt i arbeid, til dels i hardt arbeid både i og utenfor fangeleiren. Trygve Bratteli kunne bli satt til å bære jernbaneskinner, bære murstein, grave grøfter, tømme pukklaster.

Der ble det drevet et reparasjonsverksted for radioer, og jeg gikk ut fra som gitt at de som var der, nyttet anledningen til å høre nyheter, lytte til tyske nyheter var tillatt.

Men det begynte å bli en uthungret og fæl leir, og folk var stadig på jakt etter noe å spise. En dag var det en kar som spiste sopp i min kommando. Dette var det klart advart mot, men han hadde falt for fristelsen, spist giftig sopp og kunne vanskelig stå på beina da vi skulle marsjere til hovedleiren. Han ble satt i en trillebår, og andre fanger ble pålagt å trille ham tilbake. Han døde faktisk før han kom tilbake til leiren.

Så ble NN-transporten satt opp igjen. Det gjaldt den gruppen som tidligere var tatt ut og nå rådde det nærmest en slags påtatt optimisme ved tanken på å komme vekk fra Sachsenhausen. Vi ble tatt ut av kommandoen, drev gartnerarbeid på det store leirområdet med spading og noe gjødselkjøring. Transportmidlene var firehjuls tilhengere som tyskerne brukte i sine biltog. Alt i alt var livet lettere der enn på byggeplassene. Vi var en gjeng av kjentfolk som drev dette arbeidet.

I denne venteperioden ble vi plassert i en kanalhall utenfor leiren hvor det foregikk en del losing og den slags arbeid. Vi arbeidet to og to mann sammen. Det var sivil virksomhet der også; kanalbåten hørte til et privat selskap. Folkene som drev det, gjorde litt for å øke mattilgangen. Det ble organisert steking av poteter i ovnsrørene

om bord i fergen, og koking om bord i lekteren. Jeg husker en av de tyske hjelpere som var med på dette sa at grunnen til at han var med på så mye rart, var at han orket ikke å arbeide i krematoriet. Men det var adskillige problemer med disiplinen her, og mye straff av fanger.

En tid ble vi satt inn i veiarbeid i leiren, for så å bli sendt til et slags gartneri utenfor piggråden. En norsk gartner, Riise, var en av våre nyttige kontakter. Og ettersom dette var et matnyttig gartneri, var det mulig å skaffe seg en del tilleggs-mat. Ellers var det en ytterst kjedsommelig arbeidsplass.

Men der møtte vi to eldre og erfarne fanger som hadde vært i Natzweiler i 18 måneder før de ble sendt tilbake til Sachsenhausen. De ga oss mange råd om hvordan vi skulle ta situasjonen når vi kom dit. Per Lie orienterte seg også om Natzweiler på «revier», hvor han traff fanger som hadde vært der. Tilbake til oss kunne han fortelle at SS var meget brutale, at leiren i det hele tatt var en hard leir. Og han innskjerpet rådet vi tidligere hadde fått om at her måtte vi holde sammen. En annen av våre venner hadde fått greie på at Natzweiler akkurat da hadde et såkalt «rødt styre», det vil si en periode da politiske fanger – i første rekke kommunister – hadde de fleste lederposisjoner i fangeapparatet. Dette ble tross alt betraktet som bedre enn at de profesjonelle forbryterne hadde slike jobber.

Ja, så gikk vi der, vi som hadde transportstemplet på oss, inntil fikk vi beskjed om å stille opp til transport. Vi ga bort poteter og alt vi hadde skaffet oss i gartneriet, marsjerte inn til leiren og ventet på nærmere beskjed. Den gjengen det dreide seg om, stilte opp. Navneoppprop og telling begynte om igjen som vanlig, så bar det til effektrommet hvor vi byttet fillene våre, og i den politiske avdeling fikk vi med papirer. Så måtte vi videre av sted til vaksinasjon og legekontroll, som det het. Jeg vil nevne den vaksinasjonen, for den var minneverdig. Jeg var jo veldig mager og skranglete og skulle ha 6-8 forskjellige vaksiner. Tidligere var jeg ikke noe særlig sterk for sånne ting, men etter hvert var jeg blitt psykisk herdet til å ta det. Vi stilte opp utenfor en brakke etter anvisning, og kledde av oss på overkroppen. På rad og rekke satt det noen svære karer klare – det var privilegerte fanger – med en slags vaksinasjonsvæske i digre sprøyter. Det var å gå hen til nr. 1 av dem som hadde fylt sprøyta si. Han kjørte den inn i deg, trakk den ut igjen. Så til neste som hadde fylt en sprøyte, den ene sprøyta etter den andre – litt i bakenden og litt her og litt der. Selv hadde jeg nesten ikke kjøtt på kroppen allerede den gang, så det var ikke stort å stikke i. Men så skulle vi da være immune mot hva vi kunne møte der vi kom.

Tidlig neste morgen fikk vi beskjed om å gå til avlusing og omkledding. Vi fikk med oss svenskepakker og annen mat som var kommet til

leiren akkurat på den tiden, og vi fikk også med oss våre egne klær og pakker og enkelte personlige ting.

Vi ordnet den såkalte bagasjen. Vi badet, fikk vår morgensuppe, kledde oss til transporten og så var det ut på plassen til oppstilling. Telling og navnopprop igjen. Vaktene som skulle passe oss under transporten kom trampende, og dermed var det marsj ut fra konsentrasjonsleiren. Såkalte effekter og bagasje ble plassert i en bil. Vi hadde en tung marsj til Oranienburg jernbanestasjon der vi gikk inn på et nærmest kamuflert sidespor og tok oppstilling for å vente på toget. Vaktmannskapene som fulgte oss var ytterst ubehagelige. De raste, de skjelte og de slo og spente. Det var sannsynligvis også nervøsitet med i spillet, for det var få vakter til en så relativt stor fangegruppe som det her dreide seg om. Men fram kom vi da.

Vi fylte to kuvogner – av de som hadde «48 mann eller 6 hester». De var overfylte og det ble stor strid om hvordan en skulle plassere seg. Hvor lang denne transporten skulle komme til å bli, visste vi jo ikke. Og så rullet toget ut fra stasjonen, og jeg skriver i mitt notat fra 1945: «Farvel Oranienburg, farvel Sachsenhausen.»

(Bildet neste side:)

Fanger i arbeid i Sachsenhausen. Jernbaneskiner skal legges fra stasjonen i Oranienburg fram til konsentrasjonsleiren. Arbeidet foregikk som oftest under skrik og skrål, slag og spenn. Arbeidstiden var 12 timer hver dag.

Til Natzweiler

Vi fikk streng ordre om oppførsel under transporten. Vaktene var brutale og ekle. De var Balkan-tyskere – i tyske uniformer. Vi hadde i starten mye mat og røyk, og kjøpte oss til vaktmannskapetets gunst, særlig med tobakk. Toget gikk en stund fram og tilbake – fram og tilbake. Ikke noe WC. Det var en lang rekke andre med i transporten utover den norske gjengen, blant dem en oljemagnat og flere hollendere. De mange pakkene vi hadde med oss ble stablet opp, men ramlet ned igjen. Vi prøvde å innrette oss for natten, men det var et kaldt sengeleie i transportvognene. Det fantes ikke vann, og for mange ble det plagsomt at det ikke var noe tilgjengelig toalett. Vi spiste mer enn vi hadde godt av på denne første delen av transporten. Omsider nådde vi målet – som var Schirmeck i Elsass. Det var fint vær, pene omgivelser, og vi stilte igjen opp til navnopprop og telling. I Schirmeck gikk vi om bord i lastebiler som ble overfylte. Snart kjørte de oppover fjellsiden i en stor korketrekkervei, kjørte gjennom en rekke mindre steder, og så kunne vi se lysene og terrassene som var Natzweiler-leiren. Ikke før var vi kommet gjennom porten, før det igjen var av-

stigning, oppstilling og telling. Og så skulle en prøve å få med bagasjen.

Møtet med SS var ikke bedre enn vanlig. Skjelling, slag og spenn. Vi marsjerte med våre forholdsvis store bagasje til avlusingsblokken, mens vi prøvde å få et inntrykk av medfangene. Vi kom inn i et tomt rom i en brakke, ble registrert under stadig mas om tempo, tempo. Det ble spurt om vi hadde tobakk, og vi fikk beskjed om at det ikke var lov til å ta med noe inn. Så var det å kle av seg, alt tøy ble kastet i en haug, og vi gikk i badet. Vi fikk andre klær igjen, og det ble gitt beskjed om at alle pakker skulle bli liggende. Svenskepakker, danskepakker, tobakkpakker, leirmaten fra Sachsenhausen, toalettsakene – alt ble lagt igjen.

Da vi kom ut igjen, var av-identifiseringen et faktum. Det var som å komme naken ut av mors liv og inn i en verden hvor alle var like. Det var å møte mennesket i dets dypeste fornedrelse og dets storhet. Man kunne ikke slutte noe av titler. Og ikke noe av samfunnsposisjoner. Ingen av oss var noe som helst. Vi var bare NN-fanger.

Leireldste holdt tale. I denne leiren var det selvstyre, sa han. Vi ble advart mot å snakke med SS. «Det er en god leir,» sa han «Steinbruddet er en skjønn kommando. Bare to mann er døde i leiren på tre måneder. Her blir dere ikke slått.» Vi ble klippet og barbert på vanlig maner, og alt dette skjedde på toppen av de terrassene som utgjorde Natzweiler-leiren. Deretter var det marsj ut og

nedover avsats for avsats, helt ned til blokk 13, hvor brakkesjefen het Adolf.

Vi ble plassert ved bordene, og det ble skreket og mast om tempo. Per Lie ga formaninger. Kjøeplassene ble fordelt. Dette var en ny og for så vidt ordentlig blokk, og vi fikk også fra forskjellige kanter tips om Adolf – vår nye brakkesjef.

Dr. Leif Poulsson var med på denne transporten, og fulgte oss senere til andre leire.

Første morgen var søndag – alle ut til appell. Vi traff også her gamle venner. Grå og magre mennesker. Hvordan hadde dere det i Sachsenhausen? spurte de. Hvor lenge varer krigen? var et stående samtaleemne. Klærne skulle gjøres i stand til appell, og ellers skulle vi tilbringe søndagen i brakka. Vi ble oppfordret til å vise respekt for brakkesjefen Adolf.

I Natzweiler var det mange nordmenn før oss. Vi møtte dem etter hvert. Det var stort sett nordmenn som var arrestert hjemme sommeren 1943 og sendt mer eller mindre direkte til Natzweiler. Et gjennomgående trekk ved leirene var at ansiennitet spilte en stor rolle, og ansienniteten telte bare ved den enkelte leir. De som hadde de siste nummer i en leir, ble alltid behandlet som nykommere – selv om de hadde tre års fangenskap bak seg. På oss virket det litt pussig når relativt ferske fanger kom og fortalte våre venner med fangenskap på måneder og år hvordan det var å være fange, hvordan han burde innrette seg

og hvordan han burde oppføre seg.

Dette leiranlegget lå som nevnt terrasse over terrasse, såkalte hengende hager, forbundet med trapper og med en del sideveier. Blokkene var også plassert trappevis. Kjøkkenet lå høyt, nesten helt oppe på toppen av denne pyramiden. nedover i anlegget lå sykebrakkene, og nederst nede lå krematoriet som alltid var i virksomhet. For så vidt kan en si at det var en rasjonell oppbygging av anlegget.

Vi ble i første omgang satt inn i arbeidet i gartneriet, hvor vi skulle bygge opp de terrasseformede anleggene nedover den bratte skråningen. Det ble mye steinbæring og steinflytting. Vi fikk ikke lov til å gå barbeint, og det ble stadig mast om tempo, tempo. Knippelen ble flittig brukt, og til dels på en ganske infernalsk måte. Jeg husker norske fanger som bakset med en tung stein, fikk endelig tak på den og spente hele kroppen – da de plutselig fikk et slag over bakenden av kølla fra en av denne banden som skulle holde orden på oss. For min del sto jeg i en tilsvarende stilling en dag og skulle ta et tungt løft. Det var SS kontroll, og uten at jeg kunne høre det, kom vekten innpå meg bakfra og sto og trakk meg på hælene.

En og annen av fangene mistet av og til tålmodigheten. Det var lite lønnsomt, men det var ikke til å unngå at det kunne bli tilløp til åpne konflikter med vaktmannskapet.

Vi kom inn til middag. Det var innmarsj etter

klokkeringing, men da arbeidsstedet lå et stykke fra leiren, ble det liten tid til å spise varm suppe. Matutdeling og det tilhørende problem med påfyll ble nokså uryddig organisert. Så var det støvlene på igjen – ut til appell og utmarsj til arbeidet nedover skråningen.

Vi ble registrert i den politiske avdelingen – fikk røde vinkler og ble delt på forskjellige kommandoer. Også her ble en eller annen ofte helt uforståelig utsatt for spontane avstraffelser.

De virkelig forfulgte i denne leiren var imidlertid franskmennene. Nordmennene bar med seg ryktet om at de kunne bli pakkefanger etter en tid. Det styrket deres posisjon i alle leirer. Men franskmennene var helt uten rettigheter. Mange av dem var syke, og dødsfallene var mange.

Arbeidsdisiplinen var et problem. Vi transporterte kampesteiner som vi bar i kolonner – 5 og 5 – så å si selve livsformen under hele leiroppholdet. Det var i det hele tatt hardt arbeid, hardt anleggsarbeid med dårlig redskap. Etter en tid kom de fleste av oss ut i steinbruddet. Det ble vår egentlige arbeidsplass i Natzweiler-leiren.

Dagen ble jo svært lang. En skulle opp klokka 4 for at appellen på appell-plassen skulle være ferdig til utmarsj før klokka 6. Arbeidet gikk fra 6 til 6. Når så dagen var ferdig, og vi hadde fått en slags kveldsmat, var målet for de fleste bare å komme i seng. Gjøre mest mulig ut av natten.

Om morgenen løp vi til arbeidsappellen. Det

var så pass kaldt i 800 meters høyde at vi puttet hendene i lomma. Noen av fangene bar med seg dagens matporsjoner for hele arbeidsgjengen i brødkasser til steinbruddet.

For å komme dit gikk vi ut av leirens piggråd-innhegning, og fra steinbruddet gikk vi inn i en annen innhegning der det lå en rekke ganske store arbeidsbrakker og et stort lagerskur. Der arbeidet også sivile, steinhoggere og arbeidere av forskjellig slag. Og der var motorverksteder som i det vesentlige satte i stand motorene fra nedskuttede fly. Nye brakker var under bygging. Men arbeidet i selve steinbruddet besto i å planere ut kjempemessige terrasser, nesten på toppen av fjellsiden i ca. 1000 meters høyde. Så langt syd vokste det likevel grov Østerdal-skog der oppe.

Arbeidslederen i steinbruddet het Max. Han var nok litt hardhendt, men på mange måter en kjekk og respektert kar som selv var fange. Arbeidet ble fordelt, vi fikk pigghakker, spader, slegger, spett og trillebærer. I noen grad ble det også brukt transportvogner. Fritz, en tysk fange, holdt disiplin i arbeidet. En del var helt uvant med denne formen for arbeid, det var hardt for svært mange. Vi ble etter hvert kjent med noen av dem som ble våre plageånder, og også med folk vi kunne ha nytte av å ha kontakt med. SS-kommandoføreren og hans uniformerte assistenter som hadde det overordnede vaktholdet av virksomheten og av folket, hørte også med i bildet.

Vi fikk imidlertid snart en leksjon i hvordan vi best mulig skulle overleve. Vår nærmeste arbeidsformann var en luxembourger – en uvanlig kjekk kar som dessverre døde nokså snart etter krigen. Han var flink til å lære oss hvordan vi skulle innrette oss når vi kom opp i vanskeligheter. Hans råd var å arbeide med øynene – alltid ha oversikt over hva slags folk som var i nærheten. Var det ingen farlige folk der, så var det heller ikke noen fare med arbeidet. Jo farligere folk som var i nærheten, jo viktigere var det å være i bevegelse – uansett hva en gjorde. Dette rådet fikk vi av alle gamle fanger i leirer av denne typen.

Middagen ble spist i brakker oppe i steinbruddet. Her ble det oppstilling, telling, inn i brakka, ny telling og utdeling av arbeidsporsjon, suppe og poteter. Også her sto det samme åpne eller stille slagsmål om å komme inn på et passende strategisk sted i utdelingen for å få noe av det faste stoffet som var i denne evige suppen. Samtidig skulle en helst være i en slik posisjon at det var håp om å få påfyll hvis det ble noe igjen.

Her var luxembourgerne leirens privilegerte. De fikk ofte pakker og var derfor også i stand til å kunne gi mye av leirmaten til andre – hva de også gjorde. Dessuten hadde en del av dem posisjon der, var formenn og fikk da forarbeider-porsjon, litt mer mat.

Middagspausen var slik at en i alminnelighet kunne stå eller sitte og slappe av inntil det søvn-

lignende i en del av tiden, før det var ut igjen med mas om tempo, ny oppstilling og nytt arbeid.

Det var et hardt arbeid, og det var en endeløs dag. Oppstilling igjen og telling, marsj til leiren, kjelene skulle bæres med. Tilbake i leiren skulle vi stille opp i blokk-oppstilling, ikke i arbeidskommando-oppstilling, telling igjen og så inn til kveldsmaten. Litt tid måtte en bruke til å bøte klær og den slags før en køyet. Svært mange prøvde å komme tidligst mulig til sengs. Det var ikke noe annet å ta seg til heller. Mange foretrakk dessuten en skumringstime for seg selv i sin egen køye før søvnen kom, fremfor å utøve noen slags form for aktivitet i leiren.

Stort sett var det ro den korte natten. Ikke så mye tramp med tresko som det hadde vært tidligere.

Et brølende «Aufstehen!» satte liv i brakkene hver morgen i 4-tiden. Da gjaldt det å komme hurtig opp og re køyene. Det var streng beskjed om at det måtte gjøres ordentlig, og av og til kom det en uniformert kar inn og inspiserte. Så var det vask med bar overkropp, og å få på seg de meget dårlige klærne vi hadde så raskt som mulig. Ofte var det bare filler, dårlig fottøy, ingen votter, noen brukte fotkluter. Så var det morgenmaten for dem som hadde noe igjen å få i seg. Enkelte foretrakk å spise den om kvelden og vente til de fikk utlevert ny neste dag.

Her oppe i 800 meters høyde var det hardt med

oppstilling til morgen-appell. Vinteren 1943-44 var streng med mye snø og kald vind, og vi søkte ly mot storm og kulde mellom brakkene. På morgen-appellen måtte vi på grunn av plassforholdene stå trinnvis oppover på terrassene.

Om kvelden var det igjen vask med bar overkropp, og en fikk ikke gå inn i rommet med de støvlene en hadde gått med ute i steinbruddet i søle og slaps. Det ble lagt vekt på at fangenummer og merke i jakke og bukse var på plass og at klærne var i såkalt god orden. I denne leiren, som i Sachsenhausen, var det en permanent dulgt strid mellom grønnvinklene – forbryterne – og de røde vinklene – kommunistene – om ledelsen av leiren. Også her kunne det veksle fra tid til annen med hvem som hadde ledelsen. Det var den egentlige leiradministrasjonens maktmiddel å kunne holde alle i stadig usikkerhet.

En dag i brakka fikk vi denne beskjeden: «Sitt på plass og ikke snakk høyt.» En av våre fangekamerater skulle være kontakten til Adolf hvis det var ting det skulle snakkes om. Vi fikk vite at vi helst ikke skulle gå på andre blokker og ikke i andre gater, men holde oss i sluttet flokk omkring blokk 13. Vi ble orientert om at dette var en NN-leir, Nacht und Nebel, mørke- og tåkeleir. Vi hadde røde merker, som betydde at vi var politiske fanger, og vi hadde ingen anledning til noen form for korrespondanse til familie eller andre, fikk ikke ta imot eller sende brev, og her var det

ingen pakker å få. Vi var altså i en leir av hardeste type.

En gang i uka var det tvungent bad. Alle møtte opp, romvis og brakkevis. Alle kledde av seg og gikk inn i et rom hvor hele taket var en dusj, og så var det påkledning igjen. Kontrollmerker skulle vise at en hadde gjennomgått dette før en fikk kveldsmat. Under denne prosessen foregikk også en kontinuerlig lusekontroll, og en var da spesielt oppmerksom på feltene under armene og i skrittet. Barbering foregikk hver helg. Om det ikke er den slags barberkniv som har gjort at jeg gikk over til høvel, så har den bidratt til det. Det var en forferdelig form for barbering.

Gjennom forbindelser mellom enkelte norske og ledende fanger i denne leiren kunne vi av og til få til visse forandringer som gjorde det lettere for oss. Ved et tidspunkt flyttet de aller fleste av oss opp til en blokk som fikk navnet norskeblokken, hvor den sterke mann var den før nevnte Max. Han var selv fange og arbeidsleder i steinbruddet. Det er klart at en sånn kar er i en umulig posisjon, men han virket redelig og ordentlig etter forholdene. Brakka huset 125 på hver fløy, det vil si 250 fanger. Her oppe i den nye boligen la man stor vekt på at det skulle være orden, orden i skapene, orden på rommet. For å administrere dette fikk Max en hjelper til selve brakkeadministrasjonen. Disiplinen var svært streng.

Sulten meldte seg nå med stadig større styrke.

Mange opplevde det på den måten at de til sin forundring ikke kunne løfte noe særlig lenger. Det gjorde også jeg. Steiner som jeg spesielt i begynnelsen kunne løfte uten vanskelighet, ble plutselig umulig å hankes med. Etter hvert ble de tyngre og tyngre, vanskeligere og vanskeligere. Da ble jeg endelig klar over at det hang sammen med at musklene forsvant.

Det var mye skinnsyke under matutdelingen ved slik sulteforing. Jeg fikk en tid nokså mange stuejobber og skulle arbeide inne. Alt i alt var det lettere, og en ble pålagt en del jobber som førte med seg en viss godtgjørelse i litt mat her og litt mat der, litt påfyll av leirmat. En holdt motet oppe i denne tiden. Dette var vinteren 1943-44, og i stor utstrekning levde vi på korte frister. Var vi i mars måned, sa vi at krigen ville være slutt før mai kom, og så forandret vi disse fristene etter hvert som tiden gikk. Det var nødvendig for å holde motet oppe. Ingen regnet med at krigen etter dette kunne vare særlig lenge.

Et slikt sultende samfunn med alle slags mennesker, med forskjellig utdanning og sosiale posisjoner gir på mange måter et interessant grunnlag for å studere mennesker. Noe av det en observerte var hvor lite et menneskes posisjon i et normalt samfunn forteller om deres evne til å tilpasse seg et slikt fangesamfunn. Mennesker en ikke ville vente noe særlig av, kunne være av de mest seige og oppmuntrende å være sammen med.

Mennesker som hadde hatt høye posisjoner, kunne være nesten hjelpeløse når de kom i forhold som dette. Men heller ikke her kan en trekke noen generelle skillelinjer. De sterke, de utholdende, de oppmuntrende, kunne komme fra hvilken som helst del av landet, fra hvilket som helst samfunns- lag – på samme måte som de som ikke hadde stort å stå imot med under slike forhold. Derfor ble på en måte den indre strukturen i et rettsløst samfunn som dette et meget interessant iakttagelsesfelt når det gjaldt menneskelige reaksjonsmåter. Så lenge etterpå er det ikke noen grunn til å legge vekt på at – i ulike sammenhenger og med ulike uttrykksformer – kan store menn bli ynkelig små, mens tause og normalt lite aktive mennesker i samfunnslivet kunne ha en enorm styrke. Hvordan enkelte kunne kurtisere blokk-eldste for å få litt matpåfyll eller andre fordeler, det var til dels ganske oppsiktsvekkende. Andre klarte ikke bare seg selv, men klarte også å være til hjelp for mange. Selvfølgelig mer moralsk enn materielt, men ganske oppsiktsvekkende, det også.

Når kveldsmaten ble delt ut, fikk vi hovedpor- sjonen av brød med margarin og litt pålegg. Jeg skal ikke gå inn på prosessen med selve fordelin- gen. Men noen var sterkt opptatt av om de skulle gjemme den til om morgenen, spise seg mett med en gang, eller spise seg halvmett. Spisemåten var ytterst forskjellig. Noen laget tre stykker brød av brødskalken, enkelte laget 20 stykker, noen tok

margarin og pålegg bare på ett stykke for å få en ordentlig brødskive. Noen spiste arbeidsporsjonen, den de skulle ha med på arbeidet dagen etter. Under alle forhold: tyveri av mat tålte ingen. Det var en fryktelig avstraffelse i vente hvis noen ble grepet, og den ble gjennomført uten de grønnes medhjelp.

Enkelte spiste både arbeidsporsjonen og kveldsporsjonen på ett måltid for å få et skikkelig måltid i døgnets løp. På den annen side var det en del som etter hvert utviklet muselmannsvaner. De var så engstelige for å bli matløse at de nesten ikke kunne spise den lille maten de fikk. Disse utviklet mønstre, de gjorde de samme tingene, kveld etter kveld. For eksempel han som alltid søkte å være sist ferdig med sin mat og drev med pakking og ompakking av maten i det uendelige for å ha noe å gjøre ute mens andre spiste maten sin. Så endelig kom turen til et selvtilfreds måltid etter at alle andre var ferdige. Spise mens de sultende så på. Noen fikk trangen til å gjemme unna mat fra ett måltid til det neste – i ukas løp ble det ikke mer mat av det. Andre gjemte litt av maten og tok den med på senga. Alle slike trekk forekom. Det var ikke slik at alle fanger hadde de samme vanene gjennom hele fangenskapet, men dette var en slags skremmende galskap som utviklet seg under den lange fange- og sultetiden.

Så satte vinteren inn. Natzweiler ligger i Vogesene, og fjellet ligger slik til at stormen fra havet

stopper først der. Det kunne være store snømengder. Det ble kaldt i brakka, kalde morgen-appeller og som regel marsj i tåka ut til arbeidet. På 800 meter dannet skyene tåke når det var slikt vær. Fordelen var at vi måtte ut av en inngjerding og inn i en annen inngjerding når vi gikk til arbeid, og hvis tåka ble riktig tykk, kunne det gi oss fri. De våget ikke å ta utmarsjen under så vanskelige kontrollforhold. Vi kjørte snø fra arbeidsstedet som lå oppe i en bratt side på samme måte som steinen vi tidligere hadde tatt ut der. Snøen ble tippet utover skråningen. En del av oss arbeidet bare ute på tippet med å tømme transportvognene, der ble vi stående og skuffe snøen utover fjellsiden.

Av og til kunne en komme til et sted som het Struthof – en bondegård som lå litt nedenfor leiren. Der arbeidet en god del norske fanger under hele krigen, og det ble betraktet som et fordelaktig sted å være. Det var ikke så brutalt som oppe i steinbruddet – verken fra værrets side eller på annen måte. Det var lettere å få litt mat. Jeg ble også tatt ut for å arbeide der, men bare for korte perioder. Ellers var det – ut i kulda, marsj av sted og mas om tempo, tempo. Hvis en ble virkelig frossen og fikk vanskeligheter, var det ingen hvile å få. Ingen fikk fri. Vi fikk juling. Vi holdt oss i evig bevegelse, men tross det var det mange som forfrøs både hender og føtter.

Under slike værforhold ble vi gjennomvåte –

dag etter dag. Det var ingen muligheter for kles-
tørk, og i brakka var det bare en ovn, og det var
125 mennesker. Om natten måtte vi ligge på
strømpene for å holde dem noenlunde brukbare,
og trekke på oss kalde, våte klær dagen etter. Det
var derfor nærmest et lyspunkt da vi en dag fikk
«tåkefri» og ble innestengt i brakka fordi tåka var
så tett at de ikke våget å slippe oss utenfor – selv
ikke til den korte marsjen mellom innhegnin-
gene.

Inne, hvor det også var kaldt, pratet vi tøv og
ingen ting og la framtidspaner av en mer ikke-se-
riøs karakter, og selvsagt – i et slikt sultent sam-
funn – var det matprat tidlig og matprat sent.

Men det elendige livet vi førte, tok på kreftene,
og vi kom trøtte og forfrosne tilbake til brakka
hver kveld i slutten av 1943. Det ble foretatt kon-
trollveining fra tid til annen, og for min del, som
for mange andre, var det et vekttap på 4-5 kilo i
måneden. Vi så på vekta og trøstet oss med at
krigen snart var slutt.

Også fangene gnisset sterkt innpå hverandre
under slike forhold. En fikk det vanskeligere med
å utstå andre nasjoner, og selvfølgelig gjaldt det
samme for deres forhold til nordmennene. Det
ble utrivelig på mange måter. Men den russiske
ungdommen, som det var nokså mange av – blant
annet var en hel ungdomsskole havnet der – var
flinke til å ta disse forholdene. Kanskje skyldtes
det alderen. De hadde dessuten en egenskap som

en kanskje skal være varsom med å beskrive, men som for meg synes ganske klar. Hvis en av dem fikk juling – enten av fangearbeidsledere eller av de «grønne» – syntes det som det bare var den fysiske virkningen av det å få juling som virket på dem. Ikke lenge etter kom de til krefter igjen og var like freidige – om en kan si det sånn. Derimot så jeg mange tilfeller av at for nordmenn var den moralske krenkelsen det hardeste – enkelte kom aldri over det. Nordmenn som fikk uberettiget juling – og det var jo alltid uberettiget – kunne gå til grunne i løpet av kort tid. Den moralske påkjenningen ved å bli behandlet slik av mennesker av denne typen – de tålte det simpelthen ikke.

Polakker og tsjekkere var det en del av, kjekke folk mange av dem. Det kom også rikstyskere som fanger fra Tyskland. Gudene må vite hvilket språk vi brukte oss i mellom, men vi gjorde oss i hvert fall forståelig for hverandre. Sikkert er det at en del av dem trodde ikke sine egne øyne da de kom inn i leiren. De var virkelig forferdet, og dette var før vi kom til de verste leirene. Vi holdt en liten tåpelig diskusjon gående om at alle tyskere visste akkurat hvordan det var. Etterpå kan en spørre seg: Hva med våre Balkan-fanger? Hvor mange nordmenn var det som visste helt ut hva som foregikk i Balkan-leirene?

Hollenderne var kjekke medfanger. Dem kom det mange av. Svært forskjellige fra oss på mange måter. Med hollenderne kom det også en lang

rekke akademikere og embedsmenn – til dels folk som hadde vært ute i det fjerne Østen i daværende kolonier.

Og alle snakket med hverandre om at krigen måtte være slutt om to måneder.

På et tidspunkt kom jeg så i arbeidskolonnen til luxembourgeren Bero. Jeg tror han ble innbudt til å besøke Norge etter 1945, og jeg håper at han fikk anledning til å komme. Han sto i en særstilling i forholdet til nordmennene, kjekk kar. Men han døde ganske snart etter krigen. I denne kolonnen var jeg sammen med Per Lie, Kåre W. Hansen, Kristian Ottosen og andre. Vi kjørte stein og vi grov grøfter, men Bero, som hadde en stor autoritet i leiren, passet på at vi også fikk noe arbeid som ikke var så slitsomt.

Istykkerskutte motorer fra tyske fly ble det etter hvert ganske mange av utover vinteren 1943. Deretter kom motordeler som skulle erstatte det som var gått i stykker. Det foregikk et høyt kvalifisert arbeid på noen av verkstedene i brakkene, og vi deltok i lasting og lossing av bilene. I forbindelse med dette kom Per Lie og flere andre nordmenn i hus, og det var en stor fordel.

Det fantasiliv som utviklet seg i en slik sulteleir midtvinters – det er nesten ikke til å beskrive. Det gikk stort sett ut på å fordrive de mørke tankene som fulgte av selve situasjonen. Vi kunne bruke tid ute i snøen til å tegne hus eller leiligheter vi skulle ha i framtiden. Når folk fra andre nasjoner

var til stede, lærte vi hverandres matskikker – rent teoretisk. De enkelte la ut om sine favorittretter og hvordan de ble tilberedt – enten hjemme hos mor, hos kona eller andre. Det var en trøstevirksomhet som utfoldet seg i dette som virkelig var en fæl vinter.

En av mine norske venner kom på denne tiden inn i en kommando som arbeidet nede i dalen, en håndverkerkommando. Jeg hadde som nevnt aldri villet melde meg som bygningsarbeider for ikke å komme vekk fra andre nordmenn, slik det lett kunne skje. Dette var en spesiell kamerat fra ungdomstiden. Han spiste ikke selv leirmat – han fikk mat nok der ute hvor han arbeidet. Og han ble en verdifull støtte for meg i en vanskelig tid, for så fikk jeg i hvert fall en del av leirmaten hans. Men her var mange som hadde vanskeligheter, og hvordan hjelp av denne art skulle fordeles, bød på sine problemer. Det kunne bety liv eller død. Stort sett ble slik hjelp behandlet med stor diskresjon, og det var ingen av de som ga bort noe, som brautet om det. Heller ikke gikk noen av de som tok imot omkring og pratet.

Midt oppe i all elendigheten ble det satt i gang en viss kulturvirksomhet om søndagene. Det var jo i denne fæle leiren også kunstnere – til dels fremragende musikere. Musikk var den kunstart som var enklest å formidle og som ble tillatt. Vi hadde faktisk på fjelltoppen i Natzweiler et kammerorkester som spilte hver søndag sent på etter-

middagen. Det kunne godt ha spilt i hvilket som helst konserthus. Det var ingen liten menighet som møtte opp til konsertene. Et forholdsvis stort dagligrom i en av brakkeene ble satt i stand til virksomheten, og en nordmann ledet arbeidet og tilretteleggingen av det. Ellers var det på søndagene ikke annet å gjøre enn å bøte klær, spise og sove. Noen egenaktivitet utover det var det ikke forutsetning for.

Så forberedte vi julen 1943, og jeg bodde da på brakke 14. Brakkelederen het Franz, en kar som ikke var av de lette å ha med å gjøre. Noen klær ble stjålet på denne tiden. Brakke-eldste forlangte da som kollektiv straff at det ikke skulle foregå noe som helst som viste at det var jul. Det skulle være blokkspærre og stuespærre, det ville si at ingen fanger skulle ha lov til å gå ut av blokken, og innenfor blokken skulle ingen få lov til å gå utenfor sitt eget rom i julen. Ingen julefeiring, medmindre tyvene meldte seg. Da skulle straffen oppheves. Det skjedde ikke, men likevel ble det jentket litt på bestemmelsene.

Noe som liknet et juletre ble laget i kroken på rommet, men jeg husker ikke lenger hvordan det så ut. Maten på julaften var pølser og poteter. Svært lite. De som arbeidet nede i dalen, hadde imidlertid fått med en smakebit derfra til jul. Selve julaften forsøkte vi oss litt med julesanger og underholdning, men det var laber stemning. Første juledag var fri, og middagen var gulasj som

ikke hadde stort annet felles med den ungarske enn navnet. De andre dagene var det arbeid som ellers. Dermed var julefesten 1943 over.

På den tiden ble to mann sendt fra Natzweiler til Sachsenhausen. Det var en uhyre sjelden begivenhet.

Sulten var etter hvert blitt meget plagsom. Det var konkurranse om å skrape bunnen av de store 50-60 liters suppekjelene før vi sendte dem tilbake til oppvask, og folk fra alle samfunnslag meldte seg og ville være med på dette forsøket på å skaffe seg et beskjedent tillegg. Da en suppekjele ble veltet, måtte de som skulle hatt suppen, skrape alt opp fra bakken for å få i seg det som overheadet var mulig av sin knappe rasjon. Det skjedde tyverier fra skyllendunkene, og det var tendenser til å gjøre nesten hva det skulle være for å få litt mat her eller der. Et par nordmenn gjorde seg fortjent på en eller annen måte å få spise et måltid ved brakkesjefens bord. De av oss som ikke var noe særlig foretaksomme i den slags virksomhet, så med utilslørt misunnelse på alt påfyll og dobbel påfyll som ble dem til del. Det var også tau-trekking om hvorvidt mathenting skulle gå på omgang mellom fanger, eller om en skulle ha faste folk til det. Det kunne jo være en mulighet for at det lå igjen en skvett på bunnen av den kjelen som ble brakt tilbake igjen.

Om morgenen var ikke dette populært. Vi måtte tidlig ut i mørket for å hente de tunge kjelene.

Og mens en bar de svære kjelene med kaffe, hendte det nok at det kokende innholdet skvatt over fingrene – en vanskelig, tung og lite ettertraktet jobb. Kjelene skulle dessuten bringes tilbake igjen.

Vi kom til nyttår 1944. Axel Middelthon holdt en tale for fedrelandet i den norske brakka. Det ble også holdt en tale for Max – brakkesjefen. Kriegen tok altså ikke slutt i 1943, og det utløste nærmest en krise blant de norske fangene. En gruppe sørlendinger som kom fra et utpreget religiøst miljø, hadde stadige bønnemøter. Grunnlaget var fortvilelsen og avmakt over situasjonen. Deres basis var å legge alt i Guds hånd. Ville han at de skulle overleve, så kom de til å gjøre det, ville han ikke, var det ikke noe å gjøre med. Denne apatiske innstillingen viste seg å være bokstavelig talt livsfarlig. Det ble et stort mannefall i løpet av kort tid blant dem.

Med noen av mine aller nærmeste venner var jeg med på å drøfte hva som kunne gjøres for å stive opp moralen. De som deltok i dette var Per Lie, Johs. Hanssen – og Christian, tror jeg han het. Vi merket at det virket oppmuntrende å diskutere om invasjonen ville komme snart, om vi ville bli fri på den måten. Viktigere enn alt annet var troen på en bedre framtid, for samfunnet, for arbeiderklassen, for familien og for en selv. Diskusjonen om hjem, om klær, mat, daglige fornødenheter, alt slikt var egnet til å sette oss i bedre

humør og skape større utholdenhet blant fangene. Vi prøvde å finne slike utgangspunkter for å oppmuntre folk. På dette tidspunktet flyttet vi over i Hermans brakke. Herman var en moderat tysk kommunist og hjelpsom i mange situasjoner overfor oss nordmenn. Likevel – det var klart at alle følte seg ille til mote. En dag møtte jeg en av mine venner i nærheten av en brakke. Han stoppet, så meg rett inn i øynene og sa: «Ser jeg dårlig ut?» Han merket at han var i ferd med å gi opp.

Dødsfallene økte også blant de norske fangene, og det ble mange muselmenn etter hvert. Sykdommer, vann i kroppen som det kaltes, gjorde at en svulmet svært opp. Lungebetennelse var det også mye av her. Folk ble etter hvert nokså apatiske, og på en måte kan en si at dødsfallene ikke gikk så sterkt inn på oss. En ble vant til hver morgen å se døde mennesker som ennå ikke var fjernet. I leiren som helhet kunne det gå flere dager før vi hørte nærmere om enkelte av de som døde. Her er kanskje tid å nevne at av de 504 nordmenn som kom til Natzweiler, var det bare 266 som kom ut igjen. Den samme Herman jeg nevnte, møtte en stor gruppe av oss, og holdt en sterk tale om å holde ut. Det var for å motvirke den apati og selvoppgivelse som var i ferd med å bre seg. Det falt mange bort i den tiden – både kjente og ukjente. Hele Beros kolonne eller arbeidsgjeng, som jeg hadde arbeidet i lenge, døde praktisk talt ut.

Vinteren var svært hard i denne høyden, og særlig i februar måned. Den stemningen som utviklet seg under slike forhold, førte også til at det ble adskillig straffearbeid i leiren for å holde på disiplinen. En av arbeidslederne som var sigøyner, brukte piskan mer og mer for å holde kontroll og disiplin. Det som var igjen av Beros kolonne ble satt til rydding og transport, snøfallet var kolossalt stort og det ble mye snøskuffing.

På initiativ – jeg vet ikke av hvem – fikk jeg på fødselsdagen min den 11. januar påfyll av midt-dagsmat ved utdelingen. Jeg var 34 år. Men jeg var slitt veldig nedpå, hadde verkefingre og hele tiden tett bryst.

Vi flyttet igjen til Adolf, og der var det en stue-eldste som holdt disiplin med fysisk vold og juling når han syntes det trengtes. Jeg kom for min del i «Stutens» kolonne. «Stuten» var en av de mest fryktede arbeidslederne i hele leiren. Jeg var virkelig nedfor. Johs. og jeg søkte hjelp hos Assi – Asbjørn Halvorsen – som snakket med Herman – den tyske kommunisten – og jeg fikk en lapp som ga meg anledning til å gå til lege. Hos legen fikk jeg en såkalt «Schonung-Zettel», som fritok meg fra å gå ut i arbeid. Etter sengetid om kvelden ble jeg ropt opp og kommandert til å ta med sakene mine og gå til blokk 12, en brakke for slike som ikke direkte var på sykestua, men som lå der for å ha en viss beskyttelse. Der var en høyst blandet samling av nasjoner og mennesketyper – og svært

primitivt var det. Det krydde av lus, også i sengene. Vi hadde gode hjelpere der, bl.a. Assi, så jeg fikk hjelp til å ta en systematisk avlusing. Under de forholdene som rådde i disse leirene, formerte lusa seg utrolig fort, hvis de først fikk innpass.

En selvopptatt kar var matutdeler og forsøkte seg som tolk. Han samlet opp suppe i bokser og kar og alt hva han kunne finne, satte det bort, var åpenbart kommet inn i den hamstringspanikken som ikke var så sjelden å støte på. Alle som kom i nærheten av mat, tok til seg det de kunne. For min del følte jeg meg meget ille til mote etter hvert også i denne blokken.

Jeg fikk så en ordning med dagarbeid i noe som kaltes veveriet. Det var kaldt og trekkfullt der, og mange muselmenn, men det var lettere arbeid, og det var fremfor alt innarbeid. Arbeidsporsjonene ble delt ut av en grønnvinklet, og det meget lite rettfærdig. Klager ble sendt til Herman via en av våre norske kamerater som var vår spesielle kontakt under slike vanskeligheter. Det kom system i utdelingen av maten. For å holde tiden gående ble det pratet om løst og fast mellom nordmenn som traff hverandre. Det ble mest snakk om mat og en del om barn og hjem.

På et tidspunkt holdt leirføreren en stor mønst-ring for å skille ut alle arbeidsføre blant de utsultede fangene. Det kunne være vanskelig å dokumentere hva tilstanden var. Enklest var det for

dem som hadde store sår og merker, vanskelig var det i et slikt miljø å dokumentere indre sykdom. Litt tette bryst ble rubrisert som bronkitt, men dette var ikke lett å dokumentere for en ikke-lege, så jeg ble stilt opp i kolonne for å gå over i annet arbeid.

Denne gang ble det ryddearbeid ute i leiren, men jeg var svært sløv. Langt nede og apatisk. En dag møtte jeg «Stuten», som hadde vært min arbeidsleder i en tidligere periode. Han stirret på meg, og så sa han først: «Vis energi.» Jeg var da blitt så sløv at de tydelig kunne se det på meg. Jeg kjente selv synet av den tilstanden hos andre når de begynte å bli dorske i øynene, uten tiltak, bare gikk og drev. «Stuten» var beryktet for sine harde never, men her holdt han bare en virkelig straffetale. Hvis jeg ville komme gjennom dette, måtte jeg ta meg kraftig sammen. Og faktisk var det en nyttig påminnelse – selv om det kom fra en av de mest fryktede og hatete av alle fangekapoene som var der. Jeg hadde nemlig også begynt å merke at mine nære kamerater helst ikke ville møte meg. Det var en tilstand jeg selv kjente godt fra alle leirene. I dyrelivet ser en det samme, et dyr som er kommet i nedgang, blir unngått av de andre. Slik også med fanger. Du var kommet til det stadiet at sjansen var 50-50 for å overleve, hver enkelt hadde mer enn nok med seg selv og sine egne bekymringer. De hadde ingen trøst å gi andre. Og jeg var i den tiden desperat av sult.

Jeg ble kjørt inn i nattarbeid i det såkalte veveriet, og flyttet til blokk 7. Der var mye lus, alle var lusete. Det var lus i sengene, det vrimlet av dem, og klærne ble avluset hver morgen. I nattarbeidet var det lite mat, men en god fordeling av måltidene. Tonen i nattveveriet var i stor utstrekning bestemt av eldre hollendere, som hadde vært ute i de nederlandske koloniene i det fjerne Østen. Høyt utdannede og høyt kultiverte mennesker som var flinke til å ordne en rimelig omgangstone gjennom disse endeløse nettene. Hele natten var vi i arbeid, men det var fredelig, miljøet ble ikke forstyrret av alle de som da sov, inklusive de grønne vaktene. Dem så vi derfor lite til, og vi måtte selv finne måter å nytte tiden på. Det ble lagt all verdens planer for framtiden. Helt personlige og private planer, og planer for de land vi var kommet fra. Det ble fortalt av de som hadde slikt å fortelle, om en reise i Sovjetsamveldet, om andre reiser, om matskikker rundt i verden – et endeløst populært tema.

Det var filler vi arbeidet med, derfor ble det kalt veveriet. Vi skar opp gamle klær som ble bearbejdet til stoff som kunne brukes til veving og spinning av visse tekstilmaterialer. I selve arbeidet var det begrenset hva en kunne bruke av tid til å snakke for ikke å forstyrre prosessen. De store stundene var selvfølgelig når det var spisepause og matutdeling. Problemene med mathenting og muligheter for påfyll og ekstrarasjoner var de

samme som over alt ellers. Det hendte nok også at en og annen av dem som hadde myndighet, kunne gå fullstendig amok under den merkelige stemningen i disse lange nettene. Mange ble syke i støvet og skitten av de gamle materialene. Flere døde. Våren begynte å melde seg. Det var jo langt syd. Våren begynte tidlig, så vi tok til å se oss om etter annet arbeid, hadde ikke det samme behov for å være i hus. Veveriet skulle dessuten legges ned. Det var slutt på materialer til oppriving.

Vi snakket ustanselig om mulighetene for å få pakker. Vi kjente jo til systemet som var utviklet fra Sachsenhausen, og visste på forskjellig vis at skandinaviske og norske myndigheter utenfor Norge arbeidet for å få dette i gang. Et stort lyspunkt var det da det kom en pakke til en av fangene som hadde vært i Sachsenhausen; pakka var blitt omadressert. Det kom nok en pakke. Han fikk pakkene sine utdelt med beskjed om å dele, men det ble selvfølgelig bare en dråpe i det hav av behov som var til stede.

Andre fikk også etter hvert pakker, og fikk utlevert dem med beskjed om å dele med noen. Per Lie fikk brevpakker. For oss var dette et stort lyspunkt – sterkt oppmuntrende fordi denne leiren prinsipielt sett var en NN-leir, adskilt fra korrespondanse og kontakt. Framfor alt ble det en stor moralsk oppstiver.

Fra Sverige kom det pakker som delvis inneholdt klær, og det kom også en del såkalte trans-

portpakker som ble brukt under transporter fra et sted til et annet. Omsider ble pakkene delt ut. Fire mann på hver pakke. Det ble et festmåltid – her var det ikke snakk om langvarig rasjonering, her måtte en spise med en gang. Senere kom flere. Det ble delt, en gang med fem mann på to pakker, to mann på en, og tre mann på to pakker, alt etter antall pakker i forhold til fangene.

Igjen hadde SS-Arbeidsdienst mønstring for å finne ut om det var arbeidskraft som kunne sendes og plasseres et annet sted. Fagfolk ble tatt ut, og under de fortvilte forhold som etter hvert hadde utviklet seg, ble jeg for første gang tatt ut som bygningsarbeider – som taktekker. En Sauda-mann og jeg kom med en gang med i en såkalt kommandogruppe som besto av flere nasjoner. Vi gikk til skriverstuen, fikk utlevert noe bedre klær, dårlige de også, men vi skulle ut blant sivilfolk og kunne ikke gå kledd slik vi hadde gjort i leiren. Støvler hadde de nesten ikke noe av. I nattens løp fikk vi beskjed om å følge med bilen ned til dalen. Vi var da dødsens trette – selvfølgelig. Normalt skulle vi ha en dags søvn og hvile etter nattvakta.

Det fulgte med en utekommando av denne art at en del forhold var mye bedre enn i selve leiren. Særlig for dem som etter hvert ikke var fullt arbeidsføre. I gjengen var det også en norsk murer som skaffet oss litt mat. Riktignok så det lenge usikkert ut om vi ville få mat til middag, men de

som hadde vært der lenger, hadde lært å organisere kontakt med sivile. De menneskene jeg traff der nede, var uhyre imøtekommende og hjelpsomme og vennlige. Av alle de som bodde i dalen omkring Natzweiler, møtte vi bare vennlige anti-nazister. Det ble skaffet til veie brød og mat på forskjellige måter. Vi var i første omgang opptatt med billasting, og jeg skjønnte ikke riktig hvordan det skulle kunne gå. På våre knokler bar vi kullsekker opp to trapper til en privat leilighet, til en offiserskone. Det var sikkert brensel som var «orget», som det het. Hun opptrådte også vennlig. Hun hadde sin mann på Østfronten, men hadde for øvrig besøk av en annen mann. Vi var to mann om sekken som vi bar oppover trappene, og hos denne kvinnen fikk vi ordentlig mat. Vi fikk ordentlig brød og hvitvin. Hun var faktisk bekymret for disse knoklene som her kom krekende. Det var en stor opplevelse. Både selve det å møte vennlige mennesker – få servert mat i en vennlig atmosfære, og det å få mat. Vi kom tilbake igjen til hovedgjengen, og der var det også ordnet med brød med syltetøy og øl. Hjelpsomme mennesker på alle kanter hjalp denne knokkelgjengen på arbeid.

Enda mer brød ble brakt til veie til hjemturen, og jeg synes det er riktig å si at den grønnkledde, som var med oss her, var bra. Han så ikke noe, han, men førte oss i nærheten av de stedene hvor han visste det var å hjelp å få.

Denne tilgangen på mat var vi i det hele tatt ikke beredt til, og resultatet var fryktelig mange ødelagte mager. Noen av de eldre fikk fullstendig magesammenbrudd, men vi fulgte det råd som russiske fanger hadde gitt oss: Bare spis videre. Det ville gå over. Ikke gi opp.

Det kom dager da det ikke var noe særlig ekstra å få, men også selve arbeidsrasjonen var jo bedre enn i leiren. Tyskerne skulle på dette tidspunkt evakuere folk fra områder som var sterkt utsatt på grunn av den sovjetiske fremmarsjen fra øst. Vi ble satt til å rydde en gammel leilighet i en av disse rare gårdene av tysk type som finnes i dette området. Folk var forsiktige, men meget hjelpsomme. I dette selvsamme hus var det innredet et rom som huseieren og hans kone bodde i. De var gamle. De kunne ikke delta i produktiv eller militær virksomhet i det hele tatt. De hadde satt av et rom, hensiktsmessig beliggende, hvor hele gjengen som arbeidet i huset en etter en ble kalt opp og fikk et ordentlig måltid mat hver dag. Disse gamle menneskene skaffet oss etter hvert også bedre mat. Den kom fra de forskjellige kilder – brød, sukker og vin – og ble fordelt i et hønsehus.

Selvfølgelig ble fordelingen av slik mat ofte urettferdig. Vi få norske sto ikke sterkt i dette, men stort sett gikk det bra. Vi fikk også røyk. Jeg hadde ikke røkt på 15 år, men under den forferdelige matmangelen, hadde jeg begynt å røyke noe som ble kalt «Mahorka», et korkliknende stoff

som vi fikk kjøpt i leiren når vi hadde noen penger. Her advarte de oss mot å røyke dette. Vi fikk skikkelig røyk, og jeg merket at det døyvet sulten.

Jeg husker en episode på en eller annen offentlig festdag i juli 1944. Det flagget over hele byen. Vi arbeidet høyt oppe på et loft hos det gamle ekteparet og bar ut loftskrot fra gud vet hvor mange årtier tilbake. Stadig hadde vi kontakt med den gamle mannen som representerte huset. Han kom opp. Det var vanskelig å snakke med ham. Han snakket bare fransk, men ble meget hemmelighetsfull og betydningsfull da han gikk bort til den innerste kroken på loftet. Der tok han fram en pakke som ble rullet forsiktig opp, og så vaiet han med stor stolthet trikoloren over hodet sitt på denne juldagen. Den franske nasjonaldag. Han var stolt over at han hadde gjemt bort flagget der oppe, mens hakekorset hang på stanga utenfor huset.

Vi arbeidet med mye forskjellig, men takarbeid ble jeg ikke satt til i det hele tatt. I denne tiden grep vi enhver sjanse til å komme ut av det muselmannsstadiet som vi alle sammen var kommet i. Nå kunne jeg til og med gi bort litt mat på blokken når jeg kom tilbake om kvelden, kunne gi bort brødsalker og suppe. Og det skal vites at det var et enormt behov for supplerende hjelp til de som var tilbake. Jeg begynte å komme til krefter igjen. Kunne da også bruke min posisjon –

uten penger – til å kjøpe meg bedre klær. Men jeg hadde et prinsipp: ikke å handle med nordmenn og muselmenn. Etter 14 dager ble denne kommandoen eller arbeidsgruppen, lagt til en annen del av byen.

Under arbeidet rundt i gamle bygninger var røyking forbudt, men til jul fikk vi noen få sigaretter som jeg ga bort. Senere fikk vi tak i det såkalte «Mahorka», og i så store mengder at jeg kunne gi bort røyk til folk som etter hvert manglet. Stoffet var meget etterspurt. Tre sigaretter var prisen for en arbeidsporsjon brød, en dagsporsjon. $\frac{3}{4}$ kg brød kunne en få for 100 sigaretter, så det var en stor fordel å ha røykestoff selv om en ikke røykte noe særlig selv.

Vi fikk en ny utrykkskommando, og skulle sette i stand en opplagsplass for SS. Det var hardt arbeid som vesentlig besto i å losse murstein fra jernbanevogner. Og det var graving og sementblanding. Forarbeiderne – kapoene – var folk med svarte vinkler, som ble betraktet som de verste av alle. De var forbrytere. De gikk i landsbyen etter mat, som ble fordelt meget urettferdig da de kom tilbake. Kommandoføreren fra SS ble faktisk så forbannet over denne virksomheten at han ordnet mat for oss.

Jeg skal aldri glemme disse forsommerdagene da noen sivile hadde greid å få tak i ny asparges. Den ble kokt i et hus i nærheten – i store kjeler – og vi kunne gå bort i tur og orden og få en skikke-

lig porsjon av den. Vi fikk hushjelpen i huset der til å ordne en rettferdig deling.

Selve arbeidet var et veldig hardt jag, og her nede i dalen var det en ustanselig sjikanering av fangearbeiderne.

12. mai var denne kommandoen slutt. Disse turene ut av leiren med bedre mat og lettere arbeid hadde ført til at jeg følte meg friskere og sterkere igjen. Det fulgte en tid uten egentlig fast arbeid, inntil jeg en dag ble sendt til Struthof, bondegården. Det var fanger med gule vinkler, de jødiske, som ble sendt ut, og samtidig kom det nye folk til leirens kommandoer.

I min gruppe var forarbeideren en tysk luxembourger, og vi arbeidet med veiskjæringer og med gjerder. Det var lange arbeidsdager, og vi kom igjen inn i sult og vekttap. En del av dette arbeidet besto i at vi skulle felle kjempetrær. Det var ingen jobb for muskelløse og kraftløse mennesker. Vi arbeidet sammen med nokså mange jugoslaver, som var relativt sterke og svært greie å ha med å gjøre, men ellers var det et vanskelig arbeid. Et flernasjonalt mannskap måtte blant annet bære kjempestore tømmerstokker. Alle var innstilt på å ta minst mulig av byrden, og nordmennene var stort sett lengre enn de andre. Det førte til at felles bæring av tømmerstokker var en fryktelig tung jobb.

Det hendte nå av og til at det var flyalarm når vi var ute i slikt arbeid. Da skulle det være helt

stille. Ingen skulle røre seg i skauen. En gjeng jeg var sammen med, arbeidet med indre og ytre murer til en SS-brakke en tid, og det var få militære vaktposter med i dette. Sjauegjengen i steinbruddet ble satt til å bære stein til brakkemuren. Det kom stadig nye franskmenn inn i leiren, som faktisk lå nesten i Frankrike. Utover sommeren 1944 var de svært optimistiske og trodde ikke krigen ville vare mer enn en måned.

I dette sjauearbeidet gikk vi da fram og tilbake, fram og tilbake, opp og ned til de forskjellige stedene. Det var meget kupert terreng der leiren lå, og vi bar til dels svært tungt. Som regel gikk vi sammen to og to og fabulerte om framtiden. Prattet om båter og hus og selvfølgelig om mat, fisk og seterdrift, en fange fra Stange om bærplukking, mens sulten og slappheten plaget oss hele tiden. I regnvær søkte vi ly i kjelleren. Vi kom også borti tung steinbæring under ledelse av en SS-representant. I denne trengte situasjonen traff jeg igjen Herman, som lovet meg ny kommando.

Jeg møtte vår luxembourger-venn Bero, som oppdaget at jeg igjen var muselmann. Litt hjelp fikk jeg fra ham en og annen gang – også brød – og det samme av enkelte andre som var i en gunstig stilling når det gjaldt mattilgang. Jeg må innrømme at jeg nå var kommet på et stadium hvor også jeg selv var mer pågående frekk hvis jeg trodde det var muligheter for å få litt mattilskudd

her og der. Jeg prøvde å få stuetjeneste på brakke 12, en forholdsvis gunstig plassering av flere grunner, men det gikk ikke. Utpå sommeren kom en stor sending fanger fra Sachsenhausen. Der kom Kåre Haugen og Sigurd Mortensen og andre folk jeg kjente hjemmefra. De var langt bedre orientert om mange ting enn vi var i vårt miljø. De kom fra pakkeleiren og var godt underspist. De hadde ikke levd i vår sultsituasjon, og de hadde mye rart i pakkene sine! Sardiner, sukker, havregryn, flekk. Suppe hadde de mindre bruk for, og de reiste umiddelbart til forskjellige utekommandoer. Jeg fikk også hjelp av enkelte som var eller ble mine venner, og som levde slik i leiren at de fikk mer og bedre mat enn det var vanlig for oss som drev sjauerarbeid.

Igjen ble situasjonen slik at jeg følbart kom til krefter med mathjelp fra andre mennesker, og enda en gang mobiliserte jeg gjennom en norsk venn Herman for å komme på en bedre kommando. Forskjellige venner kom til hjelp, og det endte med at jeg en tid ble taktekker. Det skulle legges bedre tak på en rekke eldre brakker, papptak som var lagt på asfalt, og min jobb ble i det vesentlige å koke asfalt og bære den opp på taket av disse en-etasjes brakkene.

Det viste seg at hele opplegget både av liv og arbeid var bedre i et slikt begrenset håndverk. Det ble ledet av en tsjekkisk kommunist. I dette miljøet ble det stadig orientert om og uttrykt ad-

varsler overfor både grønne, SS-folk og fanger med forskjellige vinkelformer. Man skulle være spesielt vaktstom.

Mitt arbeid her førte til at jeg ble stående i timevis hver dag og koke asfalt, og da oppdaget jeg at det var helbredelsen for mitt tette bryst. Det løste seg faktisk opp. Vi la pappstrimler på de støpte murene, vi asfalterte tak. Sammenliknet med mye av det jeg ellers hadde gjort, var dette et relativt enkelt arbeid. Skjønt det å bære bøtter med kokende asfalt var ingen lett jobb. Tempoet var brukbart, og arbeidet foregikk utenfor gjerdet. Vi hadde ikke den samme trykkfølelsen som når vi var innenfor piggråden, for ikke å snakke om når vi var i steinbruddet.

Vi holdt til i et slags verksted der det var variert tilgang til mat, som for eksempel matrester som sto igjen der de grønne vaktene spiste. Enkelte norske fanger hadde også forbindelser av forskjellig art og fikk mer mat enn de selv hadde bruk for. Alle slike ting var lettere å ordne i en mindre gruppe som taktekkerkommandoen enn det ellers var i leiren. Vi fikk stekt poteter og varmet opp matrestene fra de forskjellige kildene. Litt røyk var det også å få i alminnelighet. Imidlertid ble det etter hvert for lite arbeid i Natzweiler-leiren. Det kom fanger fra evakuerte områder, og det kom nyarresterte. Leiren ble mer og mer overfylt, og utover i august steg fangetallet til over 6000. Og alle var vi ute etter arbeid fordi det

kunne bety litt mer mat.

Brakka som var bygd for 500 fanger, rommet etter hvert 1000. Køyene ble omstilt. 3-4 mann i to køyer for å få plass til alle. Opptil 4 køyer i høyden etter hvert. Det ble spist i alle ytre og indre rom. Under slike forhold økte vanskelighetene med utdelingen av mat, og dermed også forgåelser og sterke represalier hvis en mattyv ble grepet. Men fremfor alt ble det aldri ro noe sted. Mangel på vaskevann ble det også. Det daglige liv ble verre og verre.

Arbeidet skulle så rasjonaliseres, og alt håndverksliknende arbeid innskrenkes. En belgier jeg hadde arbeidet sammen med, la seg inn på sykestua, elendig og nedfor. Jeg ble gående og drive uten arbeid. Det ble en slags arbeidsløshet i leiren, og mulighetene til å komme seg gjennom og overleve syntes stadig mindre og mindre. Jeg kom med i en transportgjeng. Det var kort arbeidstid, men ofte mange tunge tak å ta. Det kunne være matbæring fra Struthof, kjelebæring til steinbruddet, bæring av arbeidsporsjoner og ekstra suppe. Alt dette måtte slepes ut i all slags vær. En meget tung jobb, lite egnet for muselmenn. Hele miljøet ble sterkt brutalisert, selv om det hadde vært brutalt nok før. Slag og spenn hørte til dagens orden – for å holde disiplin, som det het. Det var appell under arbeidet i brakka, i badet – over alt. Mer uro, mer brutalitet, og etter hvert ble også mer systematiske avstraffelser

gjennomført i leiren. Til det hørte også å bli dømt til 25 slag på baken av en av bandittene. Jeg husker første gang vi så det, det skjedde under den største offentlighet for å øke virkningen. Her skulle alle se hva vi risikerte hvis vi ikke respekterte orden og disiplin.

Det skjedde under appellen om kvelden da tusener av fanger sto oppstilt. Nærmest et skjelett av et menneske sjanglet og gikk oppover denne merkelige leiren, fra terrasse til terrasse. På den øverste terrassen var det stilt opp – eller skal vi si utstilt – to kraftige karer, fanger, som var tatt ut for å fullbyrde straffen. Knokkelmennesket som skulle gjennomgå dette, ble lagt over en stokk eller en kasse eller hva det var for noe, høyt der oppe. Og på kommando av en liten jævel i uniform som het Fuchs – han var alltid svært stor når slikt som dette skulle foregå – la de i vei. Annen hver gang slo de mannen over bakenden med en lang trekølle. Til å begynne med skrek han, men det opphørte ganske fort. Om han mistet bevisstheten eller ble lammet så han ikke følte noe, det vet jeg ikke, men stokkeslagene hørtes jo. Det var som å slå tre mot tre. Det var en forferdelig straffemetode som i alminnelighet førte til at den som ble utsatt for den, døde.

Det var også eksempler på at fanger fikk juling i brakka, eller de kunne bli dømt til å sitte på huk på en stol med noe i hendene til de ramlet i hop. En flyktning ble tatt, og det var det verste som

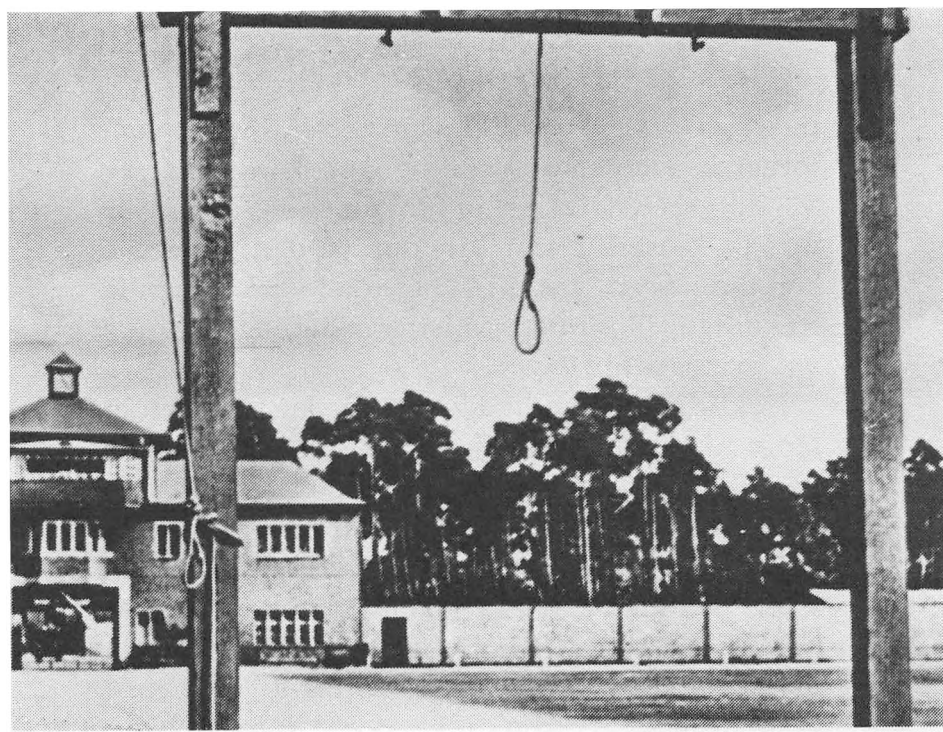

Det fantes mange utspekulerte måter å torturere fangene på, og her blir en fange straffet. Det skulle også tjene til skrekk og advarsel for andre fanger.

kunne hende. Fangen skulle ha disse 25 slagene hver tolvte kveld. Scenen var plataet, der alle fangene passerte. De verste forarbeiderne i leiren skulle sette i verk avstraffelsen – fire mann, to og to, som løste hverandre av med å slå. Det var tunge slag mot knokler og av og til svak lyd. De gav seg ikke. Vi telte 75 slag. Likevel reiste den straffede seg og ble ført til enecelle. Det var alltid slik at en måtte strekke seg på tærne når en skulle følge med, og forarbeideren sluttet med å si at den som har livet kjært, bør bli her, prøv ikke å flykte. Det var meningen med kveldens forestilling.

To som prøvde å få en ekstra arbeidsporsjon, fikk en omgang med juling av Helmuth. Max var leder av brakka. Helmuth het den øverste fangeleder av steinbruddsvirksomheten. Han var i og for seg en skvær kar, men hvis noen prøvde å lure til seg mat, ble det reagert sterkt. De som hadde prøvd seg og delvis lyktes med det, de fikk juling av ham personlig. Også i steinbruddet var det stadig slag og avstraffelse for de forskjelligste ting.

I Natzweiler ble det foretatt mange henrettelser. Annen juledag ble to fanger hengt. Det ble satt opp primitive galger. Den som skulle henges, ble stilt opp på en kasse, fikk repet om halsen, kassen ble sparket vekk, og repet strammet til. Fuchs – han hadde det på slike dager som fisken i vannet. Alle som var i leiren ble stilt på parade så de kunne se henrettelsen. Jeg kom på den nær-

Galgen i Sachsenhausen. Hengningene foregikk når de tusener av fanger sto oppstilt på appell, appeller som ofte kunne vare i det uendelige. Hengningene skulle tjene til skrekk og advarsel, og skjedde alltid om kvelden.

meste terrassen, sto like i nærheten av det som foregikk. Den som skulle henges, kom, fulgt av SS. Ikke en lyd, ikke et ord fra mannen som skulle opp på kassen. Han trådte opp på den, repet ble lagt om halsen, kassen ble sparket vekk. Noen få trekninger i kroppen, så lett var det, og så skulle alle marsjere forbi.

Flyktingen som hadde fått 75 slag, ble hentet igjen, og i tillegg til ham, nok en – begge ble hengt. En dag ble vi igjen stilt opp på appell-plassen. Det var en 17 år gammel franskmann som skulle henges. Han var tatt i skogen – partisan. En svær, røslig kar. Det var litt vanskelig med gjennomføringen av dette. Da tauet skulle legges om halsen på ham, gled han så han måtte henges en gang til. Ikke et ord og ikke en lyd kom fra ham. Det gikk trekninger gjennom kroppen en stund. Han var ikke noen kraftløs muselmann. Fangene som sto på geledd og så på, ble utålmodige. De fleste var bekymret for at maten var blitt kald og ville gjerne komme inn og få den i seg. Det hele virket som om en så det på en film. Det var noe uvirkelig over det. En opplevde det på sett og vis ikke selv, men en gikk omkring der og så hvordan det hele gikk til.

De som ble hengt, kom i krematoriet, og det var alltid i funksjon. I en anstalt som dette var det ingen respekt for de døde – for likene. De ble lagt bort på de forskjelligste steder. På gulvet til klosettet. De ble stablet i hauger. Vi vente oss helt av

med å ense synet av slike henlagte lik. Hver fange hadde mer enn nok med seg selv. Ingen fikk beskjed om de døde. Natzweiler var et monument over grusomhet og følelseskulde.

I denne tiden – vinteren 1943-44 – ble leiren fullstendig nedluset. Det kom en ung medisinsk student som snakket tysk, og som skulle kontrollere forholdene der. Han var meget energisk og flink og la opp en stor-offensiv mot den forferdelige luseplagen. Den lar seg nesten ikke beskrive. Dette var på den tid de fleste av oss var svært dårlige. Vi lå i køyene, og det var nesten som om ullteppene beveget seg når dyrene var på marsj. Vi ble klippet snau og renraket for hår over hele kroppen. Madrasser og sengeklær ble sprøytet med en desinfiserende væske. Vi ble badet og dusjet. Klærne ble desinfisert. Vi ble undersøkt om igjen og om igjen. Så lenge det var spor av lus eller luseegg eller hår, slapp ingen fra denne prosessen. Eventuelle klesplagg som ikke ble brukt, ble tatt fra oss. Det var en brutal kur, men offensiven lyktes. Lusa forsvant faktisk. Det var i seg selv en enorm lettelse. Senere ble det gjennomført lusekontroll både av brakker og av fanger hver uke.

Til leiren kom det nyheter fra ymse kilder. Høytalere i brakkene ga uregelmessig de tyske nyhetene, og sivile arbeidere som kom og gikk, etterlot seg nyheter. Etter hvert kom det også tyske aviser. Noen hadde vært på radioverkstedet og kunne av og til høre på London og andre sta-

sjoner; nyhetene gikk så å si fra munn til munn. Selvsagt fulgte mange rykter og overdri-velser etter, men stort sett kjente vi krigens gang. Ved hver sending av nordmenn til leiren kom det nyheter fra Norge. Og alt vi hadde hørt i dagens løp, ble kommentert i soverommet om kveldene. Det gikk på norsk og hollandsk, og enkelte ganger på fransk.

Enkelte av de norske fangene var slik plassert og hadde slike kontakter at de i særlig grad kunne være i stand til å gi nyheter. Det gjaldt særlig Asbjørn Halvorsen. Han hadde vært storspiller i en fotballklubb i Hamburg der han arbeidet i et skipsmeglerfirma i sin tid. Han var en stor fotballhelt som var kjent av nesten alle tyskerne i leirene han kom til. Dette ga ham muligheter for å få kontakter som ingen andre hadde. Vi hadde stor nytte av ham. Typer som Per Lie og Kristian Ottosen var også svært flinke til å skaffe kontak-ter. Dessuten snakket de tysk.

Fra håndverkskommandoene som arbeidet utenfor leirene, kom det også nyheter, men her måtte man vise forsiktighet, det gjaldt å ta vare på de ulike kilder som fantes. Utpå vinteren kom det rykter om å evakuere Natzweiler-leiren. Invasjo-nen var jo et faktum, og utpå våren kunne vi i stille netter faktisk høre kanonene fra den fransk-tyske fronten som var i bevegelse. Da begynte vi å betrakte sjansene for å bli befridd gjennom invasjonen. Per Lie og jeg drøftet de

praktiske mulighetene for befrielse og de spørsmål som da ville melde seg. Vårt ønske var i så tilfelle å dra over Paris til England, hvor vi visste at nordmennene var vel etablert.

Under disse uklare forholdene var det også en del nordmenn som oppnevnte seg selv til å representere oss hvis det skulle skje at tyskerne forsvant uten å kunne få evakuert fangene på forhånd. Selvsagt var det stadig spenning i den tiden fronten begynte å komme i bevegelse. Det var en intens jakt på nyheter. Vi drøftet også om det etter hvert kunne bli for sent å evakuere leiren som lå såpass langt vest som den gjorde. I virkeligheten var den fransk område.

En dag ble jeg stående på morgen-appellen – ikke stilt opp på arbeidskommandoen som vanlig. Det ble gitt beskjed om at ikke noen skulle utenfor piggtrådgjerdet. Vi skulle evakueres, registreres, og fikk ordre om å holde oss klar til å marsjere ut av leiren. Vi norske – de fleste hadde vært på sykebrakka – ble beordret til blokk 14. Det var stadig ny oppstilling og tellinger. Det var en nervøs stemning over hele leiren, mas og bråk. Vi fikk forbud mot å forlate brakka vi var i, og ble også utstyrt med nye frakker og strømper – bedre klær – istedenfor de fillene vi hadde gått med i leiren til nå. Vi skulle først av sted. En mørk kveld. Vi stilte opp utenfor porten. Det ble også delt ut litt medisiner. Det var regn og utrivelige værforhold. Da vi passerte kjøkkenet, fikk vi med

niste for en transport. Ett brød, litt margarin, et stykke kjøtt, og så ble det delt ut en kjøttboks til hver syvende mann.

Det hører med til historiens videre utvikling at kjøttboksene så de fleste aldri noe mer til. En ga meg det gode råd å holde meg til Jottit (Johan Christiansen) under den usikre transporten. Etter utdeling av litt proviant, var det oppstilling igjen. Det gikk umiddelbart meget hardt ut over nisten som skulle dras med på en ukjent reise, og om kjøttboksene som skulle deles på syv mann, ble det slagsmål. Og så telling og ny telling. Det var spørsmål om hvor vi egentlig skulle hen, men det fikk vi ikke noen beskjed om.

Så kom da de militære vaktene som skulle følge oss ut gjennom porten – ut i mørket. Vi begynte å marsjere. Ferdig med Natzweiler. Ikke med fangenskapet, men med leiren. Det følte som en utrolig lettelse. Det følte som en flukt bort fra et helvete. Vi fikk strenge instruksjoner om disiplinen, så marsjerte vi forbi gården Struthof som lå lenger nede, nedover i skogen. Sang og tale eller lyder var forbudt. Jeg har skrevet i notatet fra 1945: «Men vi synger innvendig, hjemferden er begynt.»

Så lød plutselig et skarpt «Holdt!» Fangetoget sto helt stille. Helt om. Hva kunne dette bety? Så satte marsjen i gang igjen – tilbake. Etter et kort stykke – nok en gang «Holdt!» – og så helt om igjen. Det letnet litt. Heldigvis bar det av sted

likevel. Nedover den lange svingen, nedover bakken. SS-offiserer i biler og på motorsykler.

Vaktene som gikk langs sidene av kolonnen ble stadig skjelt ut av sine overordnede for at de ikke var årvåkne nok i vaktholdet av denne litt uformelige oppmarsjen. Så kom det igjen et skarpt «Holdt!» Et nytt helt om og marsj, og tilbake gikk vi – denne gang rett tilbake til leiren. Dette var en lørdag kveld. Vi fikk ikke oppgitt noen grunn, men ryktene gikk ut på at det var partisaner som lå i skogområdet mellom leiren og jernbanestasjonen. Enkelte gjettet på at tiden allerede hadde løpt fra tyskerne i forhold til den allierte invasjonen. Det gikk for sent å evakuere hele leiren. I hvert fall – tilbake kom vi, og tilbake til brakkeene innenfor leiren.

I denne mørke, regntunge natten slo det røde tunger opp fra krematoriet. Det var som det sto og dirret i sin virksomhet. Der kom de som ikke skulle evakueres. Betjeningen i krematoriet var på randen av vanvidd under dette voldsomme arbeidspresset. Kvinner og menn, unge og gamle, ble hengt og brent under avviklingen av leiren. Brakka vi skulle være i, var overfylt. Folk sov overalt. Tidlig søndag morgen ble vi vekket, igjen under et veldig mas om tempo og hurtighet. Det var oppstilling. Det ble telt opp tusen fanger – og så marsj ut. Her gjaldt det å følge med, og denne begrensede avdelingen gikk ned til jernbanestasjonen. Det var som nevnt en søndag morgen, og

folk så undrende på dette merkelige opptoget som kom ned fra fjellet. På stasjonen var det flere transporter som skulle av sted, blant annet Hitlerjugend, som var plassert i røde kors-vogner. Vi ble igjen lastet i kuvogner. 60 mann i hver. Det var svært trangt, men humøret var ganske godt. Det var sang og optimistisk stemning. Vi var på vei vekk fra et helvete.

Reisen gikk i retning hjemover. Vi så hus og hager langs jernbanen, frukt på denne årstiden. Vi så sivile virksomme mennesker. To dager og to netter var vi om bord i vognene. Toget ble stående i timevis enkelte steder, og vi visste aldri helt sikkert hvor vi var, og hvor reisen gikk. Sengeleiet var hardt på de halmdekkede jernbanevognene, og vi var så mange at vi måtte ligge i takt. Det vil si at skulle vi snu oss fra høyre til venstre side, skjedde det etter telling. Det var ikke plass til å snu seg mellom de andre. Vi hadde litt røyk og brød til reisen, og vi nordmenn hadde akkurat da tran som vi hadde fått tilsendt fra Norge. De tranflaskene slapp vi ikke ut av hendene under hele reisen.

Dachau

Vi kom så fram til Dachau som var målet for transporten, og marsjerte fra jernbanen til leiren. Tok oppstilling på appell-plassen. Dette hadde vi lært etter hvert. Leverte fra oss absolutt alt. Ble registrert. Gikk gjennom en avlusing. De relativt gode klærne vi hadde fått tidligere under transporten, ble tatt fra oss. Så bar det gjennom bad, barbering, sprøyting av desinfeksjonsmidler, og til sist fikk vi utdelt de fillene vi skulle ha i Dachau.

Vi havnet på «østkanten», en isolert karanteneblokk. Også her var det streng disiplin, men vi pustet likevel lettere enn i Natzweiler. Maten var meget snau – brød, margarin, litt pålegg, suppe og poteter. Tidlig på morgenen er det alltid kaldt. Det var det også her. I Dachau lærte vi først og fremst av fangene fra øst å lage det en kaller en saueflokk, det vil si stå så tett sammen at vi varmet hverandre. Jeg skjønner for øvrig ikke at det var noen kroppsvarme i oss, men vi holdt da humøret oppe med litt sang. Grupper som hadde europeiske kontakter – det gjaldt særlig katolikene og kommunistene – skaffet seg alltid hurtig forbindelser i slike leirer. De hollandske deltakerne i transporten fikk pakker, de sto i en sær-

stilling på det tidspunkt. Vi sultet, og vi kjedet oss jammerlig, men vi arbeidet ikke i Dachau, så det gikk på en måte. Røyken var meget ettertraktet, og det ble delt ut fem pakker av den såkalte «Mahorka». I størrelse svarte hver pakke til $\frac{1}{3}$ kg salt. Jeg la aldri sigarettene fra meg noe sted, rasjonerte dem svært strengt ut til dem som fikk andel i dem.

Så skjedde det snart igjen: navnopprop til transport – vekk fra Dachau. De som prøvde å snike seg unna appell-prøven, ble grepet og fikk pryl. Det var ganske tilfeldig hvordan et uttak av denne art foregikk. Legekontrollen var en ren formalitet. Vi fikk klær som ikke var mye bedre enn dem vi hadde fått utlevert da vi kom. Og så var det oppstilling igjen. Vi så Dachau i søndagspuss da vi marsjerte til jernbanen inne på et sidespor. Igjen bar det om bord i kuvogner. Nå 50 i hver vogn. Denne gang ble det en natts transport til en liten leir som het Ottobränn. På denne relativt korte turen var det både sang og gnissing. Vi stolte på at alle leirer nå etter hvert ville bli så overfylte at det ikke var mulig å drive folk i hardt arbeid. Tross alt var vi på hjemtur.

Ottobränn

En lys mandag morgen – i et variert terreng – kom vi til Ottobränn stasjon. Etter avstigning igjen oppstilling, telling 5 og 5, og så marsj av sted. Underveis så vi fanger i til dels hardt arbeid. Det var anleggsarbeid av forskjellig slag som hadde sammenheng med krigssituasjonen og krigsforløpet. Det sto fanger i dype grøfter, og selv følte vi oss nokså nedkjørt i disse nye omgivelsene. Vi kom fram til leiren, til oppstilling foran kantinen, telling igjen og kroppsvisitering. Alle løse filler, lommetørklær og papir, eventuelt medisin, ble tatt fra oss. Denne leiren hadde ca. 400 fanger – var altså en liten leir. Nå fikk den 500 nye å skaffe plass til. Leiren ble fullstendig sprengt. Vante leirfanger betraktet dette som en utmerket leir, og det kom delvis av størrelsen som var mer oversiktlig enn kjempeleirene. Det hadde vært god mat der før, men 500 nye fanger gjorde at det hele ble fullstendig sprengt. Vi nye ble gjerdet inne i en del av leiren og fort gjort kjent med de som hadde administrert den både fra fangesiden og fra SS-siden. I det rommet vi kom til, fantes helt provisoriske køyer, ellers altfor lite av alt mulig. Om morgenen ble det en fryktelig trengsel om-

kring «abortbrakken», et slags avtrede.

I denne leiren var det nordmenn og hollendere, franskmenn, russere og polakker. Vi var innstilt på ikke å la oss drive inn i hardt arbeid. Vi søkte om å få bli potetskrellere, gjødselkjørere. Fagfolk kunne eventuelt få et lettere arbeid, fotballspillere og musikanter var alltid populære i leirer på denne tiden. Dessuten var det en god del transportarbeid – både internt og utad fra en leir på ca. 1000 mennesker. Men ellers gikk de kjedsommelige lange dagene med kortspill og sjakk, en evig jakt etter røyk for de som var sterkt avhengige av det, og ellers samtaler om løst og fast. Det ble hele tiden holdt streng justis.

Hvis jeg noensinne får se Ottobrunn igjen, vil jeg anta at det er et ganske idyllisk sted fra naturens og vegetasjonens side, men her var det først og fremst preget av det liv vi levde i denne overfylte, lille leiren. Vi solte oss og dovnet oss som best vi kunne. En gang ble alt fottøyet vårt mønstret, og alle som hadde lærstøvler og sko, måtte levere dem og fikk dårligere ting igjen.

En dag ble det gjort kjent at folk skulle videre fra Ottobrunn som bare var et midlertidig oppholdssted, 400 skulle på transport, 61 nordmenn. De fleste av oss reagerte slik at det var all right – vi var på hjemvei. Vi visste ikke riktig hvordan det ville gå, men det var en avveksling, og vi regnet ikke med at vi skulle bli slitt i hardt arbeid stort lenger nå. Det var derfor svært få som søkte

seg vekk fra den transporten, og her har jeg notert i 1945: «La veien gå hvorhen den vil. Krigen er snart slutt.» Det var også optimistiske nyheter nesten hver dag. Det var klart at selv om en måtte nøye seg med å lese tyske krigskommunikéer, var det ikke noen særlig grunn til pessimisme utover sommeren 1944. Det var blant annet da tyskerne tapte ørkenkrigen i Afrika.

Dautmergen

Vi spiste det siste måltidet i Ottobrunn og tok oppstilling for å ta av sted. Vi ble delvis kledd om, og fikk dårligere klær igjen. Så marsj ut av leiren. Stort sett var humøret godt og optimisme å spore. Vi gikk ned til et sidespor ved jernbanen og fikk beskjed om å tømme oss før vi gikk om bord i vognene. Nordmennene ble spredt og blandet sammen med fanger av forskjellige nasjonaliteter, hvilket ikke gjorde en slik transport noe lettere. Det ble en slitsom reise. 60 fanger i vogna på en reise som varte i to netter og to dager. Det var stor og til dels brutal krangel om plassen, særlig om natten, krangel om kaffen, krangel om syltetøy. En av våre plageånder fra SS-siden, som het Hermansroth, fulgte med på ferden med sin schäfer. Ingen visste riktig hvor dette bar hen, men vi kunne etter hvert se at det bar vestover. Omsider var det stopp ved en stasjon som het Schönberg, en relativt liten stasjon. Det var mørkt og regnvær. Vi ble stilt opp og fikk beskjed om å holde hverandre i hendene 5 og 5 i rekkene og marsjerte utover slettene. Oppmarsjen var åpenbart lagt slik opp at vi ikke skulle gå samlet gjennom noe tettere bebodd sted. Vel forbi Schönberg kom vi

til et sted som ble nevnt som Dautmergen. Inn gjennom porten. Piggtrådgjerdet var relativt nytt, leiren ny og lite ferdiggjort. I hele området sank vi dypt ned i søle. Dette viste seg å være en tellleir. Store telt riktignok – telt som det ikke lenger var bruk for etter nederlaget i ørkenkrigen i Nord-Afrika. Det var såpass mange polaker i leiren at all kommando gikk på polsk. Vi ble tellet opp og fordelt – noen i telt, noen av oss kom til et skur, en tidligere hestestall. Forskriftene for hvordan en skulle stelle med hestene sto fremdeles på veggene, men derimot sto det ingen ting om hvordan det skulle stelles med fangene. Det var noe uhyggelig symbolsk i dette. Hestene var for SS mer verdifulle enn menneskene.

I teltet lå folk på bakken – som sardiner – tett ved siden av hverandre over hele bunnflaten. Det var gamle og unge om hverandre. Til dels var det rene barn med våte klær på, enkelte hadde ulltepper over seg. Humøret sank ned på et lavmål. Vi fikk beskjed om at «her blir dere i natt. Finn plass blant de andre.» Noen krøp ned mellom de som lå der på forhånd, noen la seg ved fotenden av rekene. Det var kaldt og rått, og det ble lite søvn. Noen ble godt mottatt når de søkte etter leie, andre ble mer eller mindre sparket vekk av de som var der på forhånd. Noen måtte ligge på den råkalde marken utenfor.

2000 fanger var der da vi kom, nå var tallet steget til 2400.

Om morgenen vanket det kaffe på de fangene som hadde kommet før oss, men vi fikk ikke noe. Det ble fort klart at dette var en hard leir, at det ville bli hardt arbeid og lite mat. En fange uttrykte det slik at krigen må ikke vare over seks uker, ellers går det galt med oss. Vi ble henvist til en tom brakke om dagen, og til middag fikk vi som vanlig en tynn suppe og noen poteter. Vi ble tatt ut til jobber – i første omgang var det først og fremst å bære jord til brakka.

Om kvelden flyttet vi inn i hestestallen. Det gikk lange hyller langs veggene. I dem ble det lagt halm, og på tvers av hyllene lå vi i to eller tre høyder. Der var verken lys eller varme. Om morgenen skulle vi så ut igjen i søla på appell-plasen. Det var kaldt, vi hadde dårlig med klær. Stadig falt vi tilbake til å stå sammen i saüeflokk – tett sammen.

De tyske forarbeiderne som var her fra Sachsenhausen, ville gjerne ha store nordmenn – «grosse Norweger» – i sine arbeidskommandoer. De var interessert i å ha «intelligente Leute» – intelligente mennesker – til å være med i arbeidet, sa de. Men alt arbeid var grovarbeid med hakke og spade.

Leiren var den verste vi til da hadde vært i. Den besto som nevnt for en stor del av ørkentelt og lå på en slette som var så oppbløtt at den ga bare dårlig fotfeste. Dessuten hadde den et stort antall hestestaller som etter hvert også ble tatt i bruk til

fangebrakker. Det tyskerne kalte «abortene» – rommet for avføring – var under enhver kritikk. Det lå i søla midt nede på sletta, uten avløp og sank mer eller mindre ned i sin egen skitt. Det var virkelig ubehagelig å gå dit, denne regnfulle ettersommeren, særlig når det måtte skje om natten.

En slik nylaget leir hadde ingen gamle mattilførsler og ikke noe effektkammer. Den hadde praktisk talt ingen ting. De syke levde under umulige forhold. Det var allerede etablert gravplasser. Administrasjonsmaterieell fantes ikke, og de som kjenner litt til tyske administratorer kan vel tenke seg det humøret de kom i når de skulle administrere en leir med over 2000 mennesker på bokstavelig talt grått papir. De skar i stykker papirsekker og annet, og på det grove papiret satte de opp brakkelister, arbeidslister, og på lapper skrev de «schonungslapper» som attesterte for at en fange hadde rett til å ta det med ro av helsemessige grunner. Det var ingen plan, ingen oversikt.

På grunn av fangesammensetningen var leirledelsen polsk. Leireldste og de prominente av fangene var stort sett polske, og det var også de vi traff på kontorene, bortsett fra SS-folkene. Et betydelig antall ganske unge var fanger – guttunger i virkeligheten – og de kom gjennom dette på et slags vis ved at de til dels ble tatt hånd om, ikke alltid for det beste formål, av eldre fanger. Stadig

kom det nye fanger fra Warszawa. En betydelig gruppe både i denne leiren og de senere vi kom til, var jøder som var sendt fra Warszawa under de vanskelige forhold som hersket der umiddelbart før Warszawas ødeleggelse.

Administrasjonen var preget av hard brutalitet. Det gjaldt alle som hadde noe med den å gjøre, – rapportførerne, kommandantene, det militære vaktholdet. De ventet at disse «grosse Norweger» om ikke lenge ville få pakker. Det var et rykte vi gjerne lot dem ha. Vi hadde ikke noe håp om det, men det førte i hvert fall til en viss skjerming av den norske gjengen.

Det fantes ikke vann, bokstavelig talt ikke. Det hendte, hvis en fikk tak i en liten skål med vann, at en først pusset tennene i det og deretter prøvde å vaske seg og drakk det gjerne til slutt.

Noe av det verste var at det var færre støvler i leiren enn det var fanger, og det bar nå mot høst og vinter. Det var heller ikke nok av disse emaljerte bollene som vi brukte å få suppe i og heller ikke nok skjeer og kniver. Ingen kantine. Det var ikke nok sengeklær. Vi fant ut en metode for å holde på teppet vårt, slik at vi ville våkne hvis noen nappet det vekk. Likevel hendte det at teppet forsvant over hodet på folk om natta. Det eksisterte ikke håndklær. Det var rått og kaldt, og vi gikk og tråkket i søle til over støvleskaftene i den leiraktige gjørma.

Under morgenappellen ble vi stilt opp i ar-

beidskolonner, og de fleste norske marsjerte ut av porten. Bena hang praktisk talt fast i søla, og vi fikk beskjed om å holde hverandre i hendene for å ha en viss orden på dette – fem og fem i bredden. Selv om forholdene var ille, kom det en viss galgenhumor ut av det. Vi sang og var «glade», men var i virkeligheten uhyre skeptiske til de forhold vi var kommet opp i. En del av «die grosse Norweger», disse «intelligente Leute» med Kristian Ottosen som leder, ble satt i arbeidskommando. Det gjaldt rørtransport, frakt av lange jernrør som hadde med oljekonstruksjoner å gjøre.

Dermed kunne vi norske inntil videre være sammen. Jeg har nevnt alle manglene som var der på klær, sko og alt mulig. Flere gikk simpelthen barbeinte, og det førte til at mange etter hvert ble syke. Mange manglet luer også. Arbeidet var heller ikke lett, mange felles løft måtte tas. Det var altfor lite mat. De sivile arbeiderne og folkene fra organisasjonen Todt som arbeidet sammen med oss, var stort sett ubehagelige og masete. Vi var imidlertid kommet på det stadiet nå da vi meget bevisst ikke ville arbeide oss i hjel. Da fikk de heller slå oss i hjel.

I denne delen av Tyskland sto det i tidligere tider – jeg vet ikke hvordan det er blitt etter bilismens tidsalder – frukttrær langs alle veier, særlig epletrær. Vi fikk streng beskjed om at vi ikke fikk lov til å slå ned epler av trærne. Vi fikk heller ikke lov til å forlate rekkene, ikke plukke noe opp fra

bakken. Nordmenn holdt veldig styr på seg selv etter slike ordre, men mange av østfolkene hadde ikke den form for disiplin, og de hadde en veldig teft. De været epler på bakken på ti meters avstand, og ingen makt kunne holde dem vekk fra å hoppe utenfor rekkene og plukke med seg etter hvert som vi gikk bortover veiene. Men kom vi i nærheten av en bekk, nyttet vi anledningen til å vaske oss. Det fikk vi på en måte lov til.

Det var i sannhet mange forskjellige arter mennesker som hadde med oss å gjøre, og en tid hadde vi en SS-kommandofører som av og til brakte med seg og delte ut en ladning opp-plukkede pærer fra de herreløse trærne langs veiene. Sure pærer, epler og plommer ble det litt av på oss som følge av det.

Jeg husker et par av våre norske venner som måtte gå barbeinte. En morgen vi kom ut var det falt snø. Dermed laget en av de mest nevenyttige i hele vår flokk til en slags sko av tjærepapp som ble limt sammen med kokende tjære. Disse stakk de støvleløse så beina i. Men denne støvlemangelen førte også til at vi som var så heldige å ha dem, knyttet lissene rundt fingeren om natta, for at vi med en gang skulle merke det hvis noen prøvde å nappe dem. Tross det hendte det at enkelte i nattens løp ble fratatt støvlene sine av fortvilte mennesker som ikke hadde noen i det hele tatt.

Vi ble snart uttæret og nærmest desperate av

sult, spiste alt vi kom over. Utover jordene der vi arbeidet med rørledningene, kom vi av og til over poteter. Vi fant brukte settepoteter, de avkreftede potetene som ble liggende igjen i åkeren når årets avling var tatt opp. Noen røde roer, kalt Steckrüben, som ble dyrket i store mengder, slo vi ned på når vi hadde sjanse til det. Men noen særlig næring kunne det jo ikke være i dem. Sopp var populært der en kunne finne det, og bønner kunne en raske til seg av og til. Dette var jo på bondelandet. De relativt mange sivile arbeiderne skrelte som regel eplene sine før de spiste dem, og dette epleskrellet ble samlet omhyggelig opp av fangene. Etterlatte brødkorper likedan. I det hele tatt alt som kunne tygges ble spist enten rått, eller det ble stekt på det bålet vi hadde på arbeidsplassen i denne kalde tiden. Noen sparsomme pakker kom til utdeling. Det var rødekors-pakker som var sendt til kjente leirer og til steder hvor nordmenn var, og siden omadressert. Første gang kom det 12 pakker til 61 mann. Senere kom det litt forskjellig som måtte deles på tre-fire. Fordelingen foregikk gjerne søndag middag og i omgivelser av skrubbsultne mennesker. Her var det ikke tale om å gjemme noe, det gjaldt å lage et måltid av det med en gang en fikk det i hendene. Jeg husker fire norske fanger som mottok en pakke og som kjente til hvor vanskelig det var å få delt den. Alle var ute på appell-plassen en slik søndag formiddag. Disse forlot da utdelingsstedet i rask

marsj mot sin egen brakke for å nyte pakken. Den ene gikk og bar den under armen, de andre gikk strategisk plassert rundt ham så ingen skulle komme nær. Da de kom fram til brakka, var pakken tom. Lange hender hadde klart å få hull på den under marsjen og tatt innholdet. I noen svenskepakker, var det solide støvler av den typen vi kaller skistøvler. Et funn under de forhold vi levde. Støvlene ble fjernet fra pakkene før vi fikk dem.

Arbeidet med rørledninger som vel var en del av forberedelsesarbeidet til kommende vestfront, tok vi svært med ro. Vi sto mye ved bålet og var kort sagt ineffektiv arbeidskraft. Vi ble også satt til annet arbeid, som å grave hull til ledningsstolper bortover slettene. Det var storm og sludd på den tiden og det var bikkjekaldt å arbeide, sultne var vi som alltid. Som regel ordnet vi det sånn at vi var to og to sammen om arbeidet med stolpehullet. Så fikk de andre søke ly og prøvde å holde seg varme så lenge som mulig. En dag døde en av østfangene av utmattelse.

Noe av det mest plagsomme var at det ikke var mulig å holde orden på magen. Den gikk i oppløsning hos nesten alle. Det var helt enkelt umulig å holde på avføringen. Den gikk i klærne på de fleste. Under den fullstendige mangel på sanitærforhold som rådde, var det heller ingen mulighet for rengjøring. Vel, vi fortsatte med å bære ledningsstolper, svært tungt arbeid for muselmenn

som praktisk talt ikke hadde muskler igjen. De sivile arbeiderne viste i alminnelighet liten forståelse. De var tyske og forbannet både over arbeidstempoet og innsatsen.

Vi gravde grøfter utover i dette området. Der arbeidet Jottit (Johan Christiansen) og jeg mye sammen og fikk en god del bråk for måten vi arbeidet på. Den sivile arbeidslederen var ingen støtte for oss. Heller ikke Todt-folkene. Men vi fortalte likevel alle vi kom i kontakt med, om denne forferdelige leiren. Om de foresatte der og om maten – eller mangel på mat – om klærne – eller mangel på klær.

En franskmann fikk en sykdom som heter rosen. Det ga ham høve til å bli innenfor piggtrådene, men ellers var det praktisk talt umulig å få lov til å oppholde seg i leiren om dagen. Arbeidet med graving, torvbæring og denslags holdt vi på med i den verste årstiden utover høsten 1944.

Jeg hadde fremdeles et lite lager av «Mahorka»-røyken fra tidligere leirer, og den ble nyttet meget rasjonelt. Som regel fikk vi tak i noe avis-papir, laget en lang papirrull som ble fylt. Fire-fem stykker av oss, som holdt sammen om slikt, lot røyken gå på omgang. Over denne røyken sto vi da og pratet og prøvde å stive hverandre opp med optimistiske forventninger om at vi i hvert fall skulle være hjemme til jul. Aviser og nyheter fikk vi ikke – bare rykter. Vi søkte trøst i rene drømmer.

Formennene – både fangeformennene, SS- og Todt-folk var stadig etter oss. Snart ble nordmannsgjengen oppløst. Vi fikk ikke være sammen som en arbeidsgjeng lenger, men ble spredt i flere gjenger. Jag og mas ble stadig verre.

På grunn av kulda og de dårlige klærne kledde vi oss i den utstrekning det var mulig også med papir. Sementsekker ble skåret opp, og dessuten et reservelager av soveposer i grovt papir. Papiret var mye mer vindtett enn de dårlige klærne vi hadde, og slik kunne vi spe opp eller fore opp, om en vil, klesfillene våre med papirstykker på ryggen og magen og der det ellers var mulig å få det til.

Selvfølgelig fantes det velvillige sivile i omegnen av leirområdet. På en merkelig måte kom det en dag en sekk poteter. En av de norske fikk i oppdrag å holde seg ved bålet hele dagen for å steke disse som etterpå ble fordelt. Det var åpenbart at vi kunne få poteter av befolkningen, men leirledelsen og arbeidsledelsen nektet oss å ta i mot.

En dag vi marsjerte fra arbeidsstedet og tilbake til Dautmergen, var det to fanger som tok et par Steckrüben fra bakken. Eiermannen, som vel var for gammel til å være ute i noen slags tjeneste, sto i døra på huset sitt. Han så fangene som snek seg ut, og han så at de på flekken fikk seg en omgang juling av de som fulgte kolonnen. Dagen etter hadde den samme gamle mannen lagt et stort lass med røde roer i en strategisk posisjon i

forhold til veien, ca. 2½ meter unna, selv sto han bak en dørgløtt og så på. Det var helt åpenbart gjort med hensikt. En mengde fanger forsynte seg da de gikk forbi, og mannen smilte og var tilfreds. Men så kom det veldige brøl fra kommandofører, vakter og formenn. Alle fikk ordre om å kaste fra seg igjen. Autoritetene stoppet hele marsjen en tid, det ble gjort holdt, og så utspilte det seg en forestilling såpass merkelig at jeg husker den helt klart den dag i dag. Roene ble kastet utfor veikanten, enkelte ble grepet og straffet spontant med ti slag over baken med en svær trekølle. Avstraffelsen foregikk ved føttene til madonnaen – krusifikset ved veikanten. Fangeformannen ble imidlertid så ivrig med sin kølle og sin avstraffelse at han faktisk fikk en åpen refselse av SS-føreren. Han fikk beskjed om å oppføre seg litt mer behersket. Og bak sin dør sto den gamle gubben og gråt.

Så kom vi inn i en transportkommando som skulle arbeide på jernbanestasjonen. Det var en lang marsj dit, og kreftene minket etter hvert. Arbeidet der besto i å losse jernbanevogner. Her begynte jeg å bli alvorlig syk. Brystet ble helt tett, og jeg ble svimmel og kraftløs.

Som med alt annet i den gråpapir-administrerte leiren var det også rot med matutdelingen. Om kvelden ble den delt ut ved brakkedøra etter hvert som vi passerte. Det var som regel en slags suppe vi fikk, og poteter. Det fortvilte var bare at det var

for få av de emaljerte bollene. Enkelte fikk rett og slett ikke mat fordi de ikke hadde noen ting å hente den i.

Om morgenen skulle alle være inne i blokkene. Der ble brød, suppe eller kaffe delt ut ved utgangsdøra. Å snike seg inn igjen for å prøve å få mat to ganger var nytteløst. Etterpå var det ut av brakkedøra, ut i søla i den mørke morgenen. Fremdeles var det jo slik at etter en lang marsj skulle vi være i arbeid klokka 6.

Vi måtte spise maten ute i kulda, og laget forskjellige varmekøer for å utnytte hverandres kroppsvarme så langt det lot seg gjøre. Arbeidslederne måtte ha en ren overtro på de krefter som fantes hos «die grosse Norweger». Alltid var det vi som måtte bære maten for arbeidsgruppen, brødkassene og de tunge kaffekjelene. En lang marsj. Så var det oppstilling, og brød, margarin, kaffe eller suppe delt ut til åtte mann i slengen. For at vi skulle bli ferdige på den tilmålte tid, måtte alt dette foregå med betydelig fart.

I disse stundene var det viktigste for oss å få i oss matrasjonene, men i neste omgang å slappe av. Her ble det meget bevisst dyrket drømmer om maten hjemme. Vi var sikre på at i hvert fall skulle vi komme hjem til gravenstens-eplene neste gang de ble modne.

På grunn av noen fluktforsøk ble det etter hvert mye strengere justis under marsjeringen. To øst-ungdommer fant anledning til å rømme. De for-

søkte å gjemme seg i skogsområdet på arbeidsstedet og i leiren. Dermed fikk ingen lenger lov til å bevege seg ut av rekkene. Og det var meget tungt å gå tilbake til leiren om kvelden etter en lang dag.

Jeg ble mer og mer åpenbart syk og søkte lege på sykebrakka. Der var det polske leger som for øvrig resten av fangetiden var til hjelp, enda mer i en senere leir. Men også blant fangelegene fantes det avvisende folk.

Språkvansker gjorde vel at jeg første gang ble blankt avvist da jeg søkte lege. Jeg kunne ikke snakke med verken de polske eller de belgiske legene, men omsider lyktes det å bli forstått av en. Den ene etter den andre ble syke i tiden utover høsten, til dels alvorlig syke. Vi ble en ganske stor gruppe, og med det rot som var der, forlenget vi selv schonungs-lappene. Enten forandret vi datoen, vi ble flinke til det, eller vi laget til nød egne schonungs-lapper når en ikke fikk det på annen måte.

Det «grå» papiret hadde også sine fordeler.

Det daglige livet i denne sølete leiren var ensformig og kjedelig – ofte ganske tungt. Etter frokosten ble vi jaget ut på appell-plassen lenge før det ble ringt til appell. Ut i mørket, der behandlingen var betydelig forverret fra den vi hadde hatt i Natzweiler, for ikke å snakke om i Sachsenhausen.

Blokk-eldste og en del unggutter blant fan-

gene var utstyrt med lange trekøller, omtrent av samme type som SS hadde. De drev på bakfra med stadig slag i hode og rygg for å få farten opp på disse sultne fangene på vei ut av brakkene, ut i sølehavet. Det ble en storm for å komme gjennom de trange dørene. Ved døra sto ofte fangesjefen, og køllene haglet nedover de radmagre kroppene. Vi kjente metodene etter hvert, og lærte i noen grad å holde oss andre steder enn akkurat der kølla traff. Men dette var metoden for å få farten opp.

En morgen lå det en åpenbart døende mann i et av teltene, og når jeg forteller det her, er det på grunn av det uhyggelige minnet: En fange som under jagingen av kolonnen klarte å hoppe et par skritt til side for å få med seg den døendes støvler. Så bar det utfor trappetrinnene hvor det plasket når en trådte ut i gjørma som lå over hele plassen.

En ble våt på begge beina med det dårlige fot-tøyet, og ble gående våt hele dagen. Vi sjanglet fram til appell-plassen. Beina surklet fast i søla for hvert skritt, men vi kom oss ut i den verste gjørma midt på plassen. Det hadde et formål, for på det viset kom vi lengst vekk fra de prominente og SS når de spankulerte omkring under tellingen. De ville ikke gå ut i denne søla, så der sto vi tryggest for deres angrep og slag. Køllene ble brukt ustanselig på morgen-appellene, og selvfølgelig grov kjeft. Omsider ringte det til den egent-

lige appellen med fullstendig opptelling av kolonnene. Og så igjen oppstilling under slag og spenn.

Når arbeidskolonnen ble stilt opp, ble de syke plassert for seg. De ble kryssforhørt av formennene – som selv var fanger – og mange ble jaget inn igjen i arbeidskolonnene. Nordmennene slapp i alminnelighet akkurat det, muligens på grunn av ryktet om at de ville få pakker. Mens arbeidskolonnen marsjerte ut av leirområdet og var borte hele dagen, ble de med sykeattester stilt opp samlet for at deres dag skulle bli bestemt.

Hver eneste dag var det en stor virksomhet i gang for å få satt flest mulig av de syke til forskjellig slags arbeid i leiren. Leirsjefen og leirkapoen – den sentrale arbeidsleder – plukket ut folk for å få dem i arbeid. Alle fanger gjorde sitt beste for å stikke seg vekk. Vi søkte til sykebrakka, noen gjemte seg bort i liktelte, enkelte brukte mest mulig tid på den ytterst uhygieniske latrinen – alt for å holde seg borte mens dette foregikk. Men de prominente fangene som ledet slikt arbeid, og SS-føreren som hadde ansvaret for fangetallet, fant stadig nye midler for å jage hele flokken sammen. Det ble oppstilling og vilkårlig uttaking. Under oppstillingen prøvde vi alle å plassere oss slik at vi ble sist sett, det lønte seg. Dette førte til en evig bevegelse og flytting av kolonnen. Noen virkelig alvorlig syke ble hjulpet av fangene som på forskjellig vis stilte dem opp for å unngå utta-

king. Og under hele denne seansen var det en ustanselig bruk av køllene.

Det hele endte med at en gruppe ble akseptert som syke og skulle være inne. Den andre gruppen ble plassert som arbeidsføre til forskjellig slags virksomhet.

De som ble tatt ut til arbeidsgruppen, marsjerte ut, men stadig var det noen som prøvde å stikke seg vekk fra den. Hvis antallet ikke stemte, løp de prominente fangelederne ut igjen for å plukke ut folk enkeltvis, til supplering.

Jeg var blitt erklært syk og skulle være i leiren, og omsider ble vår kolonne også ferdig og stilt opp foran brakka. Etter lang venting kom vi inn i et kaldt rom, fikk streng beskjed om ikke å sitte på sengene, men på gulvet hvis vi skulle sitte. Imidlertid plasserte vi oss på sengekanten med ullteppene over oss. I isnende kulde satt vi der og fabulerte om framtiden, om mat og klær og varme. Det var på den måten vi fikk tiden til å gå, og motet til å holde seg oppe. Vi sultet og frøs, og hvis noen hadde røyk igjen, ble den tatt på deling.

Men rett som det var – gjennom hele dagen – kom en av de prominente for å få folk til jobber. Oppstilling igjen. Ingen ville stå først, alle snek seg vekk, men ofte ble alle jaget ut av brakka. Alltid var køllene i sving. Vi tålte mer juling enn hardt arbeid, men det var ikke til å unngå at mange måtte ut og gjøre noe. En gang var jobben å

rydde appell-plassen. Det lå en halv fot klebrig leiraktig søle over hele plassen, og vi skulle prøve å fjerne noe av belegget for at det skulle bli framkommelig der. Ellers var det potetbæring, bæring av sementheller, bæring av matkjeler, stadig indre transport av brakkematerialer. Dessuten ble det satt i gang et større arbeid med å grave grøft til vannledning. Fremdeles fantes det nemlig ikke vann i leiren. Tømmerstokker bar vi også. Det var et sølete og kaldt arbeid – ikke minst for oss som var syke og tilbake i leiren.

Kristian, Jottit, Helge og jeg tok stuearbeid. Vi snek oss inn i brakka ved arbeidsoppstilling, men det var imidlertid for mange som oppdaget dette og fulgte med. Det var trengsel ved dørene, vanskelig å komme inn. Så lenge det gikk, fant vi på et eller annet å gjøre hele dagen. Når det så kom folk som var på jakt etter arbeidshjelp, sto vi der og puslet med vårt innearbeid. Det vesentlige var å slippe å arbeide ute. Men en dag sprakk det, og vi ble jaget ut igjen alle sammen.

Ved matutdelingen om kvelden skulle alle inn i brakka. Den ble avspærret, og de som hadde en bolle, gikk fram for å få suppe. Ingen kunne gå tilbake på nytt. Alle prøvde å plassere seg strategisk, for å få sin rasjon nærmest mulig kjelebunnen, der det muligens fantes fastere bestanddeler. Mer enn halvparten ventet mens det hele tiden var en veldig jakt etter tomme boller. Bollen ble slikket med finger og tunge når vi hadde

spist opp supperasjonen. Mulighet for å vaske den var det ikke. Så ble den levert videre til neste mann.

Disiplinen ble brutalt håndhevet under matutdelingen. Køllene var stadig i sving fra blokksjefen, hans hjelpere og disse energiske småguttene som åpenbart var lært opp til å føle glede ved å svinge køllene over eldre fanger. Stadig kom det mange snikende og skulle ha påfyll av suppe, også fra andre brakker. En av de norske som hele tiden hadde vært ganske sterk og dermed hadde irritert mange, fikk en veldig omgang juling. Tre-fire mann kastet seg over ham. En annen av våre landsmenn som for øvrig senere døde på hjemreisen fra Tyskland ble slått praktisk talt helt fordervet. I det hele var det slik at det var best å holde seg på avstand – holde seg vekk fra der det foregikk noe.

Det ble etter hvert så stor uro omkring matutdelingen at det ble satt inn en sivil tysker til å organisere det hele. Men også mellom ham og blokksjefen ble det feider om hvordan dette skulle foregå. Suppen ble delt ut stuevis – det vil si rom for rom, men slik vi bodde, spilte det mindre rolle. Vi holdt til i en blokk som ikke var inndelt i rom. Det ble forsøkt å sette opp navneliste. Alle skulle passere forbi et punkt for å få suppe og poteter. Men også det ble rot og forvirring og gikk svært sent. Det tok lang tid før det ettertraktede påfyllet kunne deles ut. Det ble også gjort forsøk

Uthungrede, kraftløse fanger i arbeid. Etterhvert ble mange flinke til bare å holde seg i bevegelse når vokterne ikke sto like over dem. Det gjaldt å spare på kreftene for å kunne berge livet.

med å foreta matutdeling langs køyerekkene, men det endte opp i rot og en ganske urettferdig fordeling. Og alt dette gikk selvfølgelig hele tiden verst utover de svakeste.

En av vanskelighetene var i høy grad at magen gikk i oppløsning hos de aller fleste, og mange måtte ut om natten. Nattvakter var vi etter tårn. Vi skulle passe på at ingen gjorde sitt fornødne rundt veggene, de skulle gå til latrinen som det var ytterst ubehagelig å traske ned til i gjørme og søle. En fange som fikk en brå avføring, brukte bollen for at det ikke skulle gå på gulvet. En natt ble Jottit dårlig og kastet opp utenfor brakka. Han ble oppdaget av en av bandittene som skulle holde orden på oss, og tvunget til å spise det opp igjen. Det var forferdelig å trampe i søle ute i mørket selv om det bare var for å komme på latrinen. Under alt dette var det i tillegg stadig slag og spenn av dem som skulle ha oppsyn med oss. I den tilstand de fleste var med sine mager, var det ikke til å unngå at enkelte fra tid til annen gjorde fra seg i sengen eller stuekroken og rundt omkring.

Det ble kjent at det skulle tas ut en muselmanns-transport. Dautmergen var selv etter tyske forhold en forferdelig leir, og muselmannstransporten betydde at de som var svakest, skulle tas ut og sendes til Dachau. Om natten fant det sted en større uttaking i brakka, og det ble foretatt en slags legek kontroll. Vi, som alle andre, prøvde å

hjelpe til med denne kontrollen og å få gjennom folk vi mente trengte å komme ut av leiren. Vi møtte opp med bar overkropp, men det var nå engang slik at indre sykdommer hadde små sjanser til å telle med. Slo det ut åpne sår, virket det sterkere. Noen medisinsk undersøkelse var det ikke snakk om i det hele tatt, og dermed hadde jeg med tett bryst ingen sjanse. En av mine nære venner ble plukket ut til en av de første muselmanntransportene og kom inn i sykebrakka for å vente på å bli sendt videre. En SS-rapportfører kontrollerte uttakingen, men forvirringen var stor. Dette var bokstavelig talt en kamp for livet. Mange snek seg inn i den gruppen de ønsket å høre til, for å komme vekk fra der de var. Mange ble kastet tilbake – både de som opprinnelig var tatt ut og de som hadde sneket seg inn i transportvognene. Det ble ikke noe av transporten den dagen, men den ble satt opp igjen senere.

I denne tiden fikk jeg et nytt magesammenbrudd. Den var fullstendig i oppløsning. I en periode tålte jeg ikke å se mat. Da ble det vanskelig å følge de reglene som vi hadde lært delvis av hverandre om hvordan vi skulle motvirke slike kriser. Framfor alt var det strengt forbud mot å drikke vann en tilfeldig kom over under utmarsjer.

Jeg var blitt så dårlig nå at jeg traff avtaler med en venn som var tatt ut til å bli sendt vekk. Begge betraktet vi denne transporten som en vei ut til

livet igjen, og jeg ba ham om visse tjenester hvis han kom hjem og ikke jeg. Jeg ba ham sende hilsener til bestemte mennesker og den slags. Vår sterke venn som hadde fått sånn juling tidligere, var også blitt så dårlig at han traff liknende avtaler. Det så temmelig håpløst ut akkurat da. Jottit foreslo at han og jeg og to til skulle snakke ut med hverandre om å ta på oss gjensidige plikter hvis en av oss skulle falle fra.

Vi skulle så flyttes over på en såkalt Schonungsblokk, en blokk hvor de oppholdt seg som ikke var ute i daglige arbeidskolonner. Til denne uttakingen ble det oppstilling, og leirsjefen plukket ut. Jeg ble ikke tatt ut til flytting, men flere av mine nærmeste av de norske fangene ble flyttet over. Kristian Ottosen fikk imidlertid fikset det slik at også jeg kom over i denne blokken. Men så kom legekontrollen. Brystet var tett, stadig var det vanskelig med indre sykdommer. En hollandsk fange som spilte en vesentlig rolle i alle sånne forhold, klarte likevel å hjelpe meg over i den såkalte verneblokken, og det ble en stor kolonne som flyttet inn der. Resten måtte gå ut i arbeid.

Et par dager var det relativt rolig i verneblokken. Det ble kjedelig og langtekkelig, men det var bedre enn å være ute og arbeide på denne årstiden i vår tilstand. Blant annet slapp vi appell og oppstilling. Telling ble foretatt i brakkene, og vi fikk ligge i køene om dagen. Imidlertid hadde nye fanger fra en annen leir trukket med seg lus, og nå

var luseplagen i ferd med å ta fullstendig overhånd. Ellers var og ble magen det svake punkt for de fleste. Der var det omtrent ingen mulighet for helbredelse, og de færreste orket å opptre konsekvent etter de regler de ble tilrådd. Det var særlig ille med vannet. Spisingen foregikk en dag i én brakke, og en annen dag et annet sted. Stadig var det strid om fordeling av brød, margarin og kaffe. Atter igjen ble det innført oppstilling og telling, gang på gang. Under tellingen var køllene alltid flittig i bruk.

Fra arbeidskolonnen var det ustanselig noen som prøvde å snike seg vekk. For oss andre var det ikke fred å få før kolonnen var vel ute igjen. Det ble foretatt suppleringer, plukket ut enkeltfanger av dem som var inne i verneblokken. Etter et par dager var det ikke ro mer i denne brakka. Stadig var noen ute på jakt etter folk til å gjøre bestemte jobber. Når det kom noen, prøvde vi å gjemme oss under teppene. Det kunne føre med seg at vi fikk en omgang juling, men vi var selvfølgelig kommet til at heller det enn å arbeide seg i hjel.

Vi ble tatt ut for å losse poteter, vi losset klær og sko, som det kom litt av etter hvert i denne så ellers sparsomt utstyrte leiren.

SS-sjefen fant ut at han ville ha brøytet veier i gjørma som dekket hele appell-plassen. Arbeidslederen hadde fått fanger til å lage en brøyteplog, som en stor gruppe utsultede fanger gikk og trakk

i tau. Kapo selv sto på toppen av plogen, mens fangene prøvde å brøyte seg ned til grasbunnen i gjørma for at det skulle bli litt mer fremkommelig. På dette tidspunktet var det også blitt så kaldt at forfrysninger begynte å plage oss. Vi fikk greie på at det var kommet 160 svenske pakker til de norske fangene, og leirledelsen bestemte etter en tid at de skulle deles ut til hele leiren. Det vil si 20 mann på hver pakke. Vi ble imidlertid sendt fra leiren før vi fikk noen av dem. Dem hørte vi bare snakke om.

En dag det skulle være matutdeling, ble det oppstilling igjen, telling, alle skulle gå til en side, og det ble satt opp en sperring. To mann var plassert på hver sin side for å dele ut maten. Vi prøvde å finne ut hvem som så ut til å gi ut mest mat av de to, slik at vi kunne gå på den rette siden. Det oppsto en veldig kamp om de emaljerte bollene igjen, og bråk og mye køllesvinging.

En av de verste jobbene en kunne bli tatt ut til, var nedgraving av lik. Det døde jo stadig noen. Til dette arbeidet ble det plukket ut folk fra vernebrakka. Den samme vogna som ble brukt når en av og til skulle lette latrinen for noe av dens overfylte innhold, ble brukt til dette. Noe slikt som likkister fantes selvfølgelig ikke. Klær hadde en ikke på likene. Noen var helt nakne, noen kunne være hyllet inn i brukt papir. De ble gravd ned borte på et jorde. De fangene som ble tatt ut til det, fikk den dagen ekstra brødrasjon og ekstra suppe. Likevel

var ikke sånt arbeid ettertraktet. Men så desperat som matsituasjonen var, kom det selvsagt godt med for dem som fikk det. Her var det spørsmål om å leve eller ikke leve, og nesten ikke noe av det som foregikk av brutalitet, gikk særlig inn på oss lenger. Den hyggelige delen av vårt liv bevarte vi i våre drømmer. Vi drømte om mat når vi var sultne, vi drømte om klær når vi sto og frøs, vi drømte om varme når det var kaldt. Det snakket vi om. En av de norske var baker og konditor og lærte oss mange finesser, teoretisk, om bake- og konditorkunst. En annen hadde arbeidet i en sjokoladefabrikk og kjente sammensetningen. Vi lærte også å lage sjokolade. Vi utvekslet minner og erfaringer om matskikker på forskjellige steder rundt i Norge. Alle fortalte med begjærighet om sin favorittmat. Vi drømte om fortid, og vi drømte om framtid. Det var det åndelige liv innenfor denne materielle elendigheten.

Om natten hendte det rett som det var at vi hørte uro rundt oss, da kunne ullteppet være snappet vekk. Vi måtte tulle en del av det rundt fingeren. Trass i at vi også surret lissene på våre elendige, men dyrebare støvler rundt en finger, hendte det stadig at støvler byttet Eiermenn i nattens løp. En måtte passe på alt – eller rettere sagt – en måtte passe på det lille en hadde. Alt måtte en bære på seg. Vi lærte at det var nødvendig å passe veldig godt på lua, ellers forsvant den. Passe på de enkelte klesplagg, passe på strømper. Vi fikk

jo overhodet ikke noen skift her. På en eller annen måte hadde vi fått tak i noe salt som var veldig nyttig. Det ble tatt. Jottits brød ble tatt, og det var jo noe av det verste en kunne bli fratatt. Jeg hadde «Mahorka»en som jeg gikk med i bukse-lomma. En morgen jeg passerte den trange døra i rabalderet og køllesvingingen der, kjente jeg plutselig at det ble revet borti siden min. Da jeg kom vel ut og til meg selv igjen, var den siste tobakken tatt. Jeg fikk aldri se spor av den mer.

Jeg hadde fått en pakke på deling, den ble tatt. Han som tok den, beit meg i hendene så jeg simpelthen slapp den – og vekk var han med det meste av innholdet. Vi oppdaget ham litt senere, men det ble ikke gjort noe med ham. Og stadig mistet vi det lille vi hadde av brød. Hver dag mistet en eller annen den emaljerte bollen, og det var ikke annet å gjøre enn å ta en annen igjen. Slik ble livet levd her.

Med visse mellomrom var det kontroll med belegget i verneblokken. Vi holdt oss alltid unna den slags tellinger og kontroller, visste aldri hva hensikten kunne være. Da simulerte vi ofte å være i ett eller annet arbeid, eller vi tilbrakte lange tider i den forferdelige latrinen. Der det i alminnelighet ikke ble foretatt kontroll. Likevel ble stadig en eller flere plukket ut av verneblokken og kjørt over i blokk 1 og i arbeid.

Oppholdet inne i brakka gjorde oss – hva jeg kaller i et notat – «ovnskjæln». Det var ikke så

veldig kaldt og surt ute, men med en sånn matmangel og nesten uten klær ble det fryktelig vanskelig å stå imot. Når været var bra, kunne en jo holde ut, men det var ofte styggvær, og da var det fryktelig hardt å være ute, hardt å arbeide.

I denne leiren var det heller ikke noe ro om natten. Lyset var på hele tiden. En del av fangene som var litt bedre stilt enn oss, drev stadig med børs – altså med bytte av ting – og høyrøstet snakk. Det ble gjort forsøk på å få tørket tøy, og det ble ristet brød på den ene ovnen som fantes i rommet. Det ble kokt poteter av de som hadde fått tak i det. I tillegg kom denne ustanselige far-ten fram og tilbake til latrinen – også det hele natten.

Latrinen lå faktisk etter hvert som en øy ute i gjørme og slamdynger. Det luktet lange veier. Derfor hendte det stadig at noen gjorde fra seg utenfor brakkedørene. Man orket ikke å gå ned der. Luseplagen var også fæl, og den økte stadig. For få ulltepper hadde vi og måtte på forskjellig vis varme hverandre med våre magre kroppar så langt det var mulig.

I Dautmergen var det aldri utdeling av rene klær, vi gikk i det samme hele tiden, men avlusing hadde vi. Alt var fullt av lus, og hver dag måtte vi ta en overhaling for å bli kvitt det. Etter hvert kom hele den norske gruppen i en elendig forfatning. En av de sterkeste av oss kom så langt ned i denne tiden at en annen måtte bære ham på

ryggen til helsekontrollen og tilbake igjen. Vi måtte låne støvler av hverandre for å komme ut i det hele tatt. Utenfor sykestua måtte vi gjøre støvlene rene og sette dem fra oss i gangen. For øvrig var det et problem å gå til legen mens maten ble delt ut, for da var det som regel ikke noe igjen når en kom tilbake.

Stadig det samme om igjen. Indre sykdommer var vanskelige. Lettere var det å finne forståelse hvis en hadde ytre sår og forbindinger og den slags synbare ting. Det var veldig urenselig stell overalt – også på steder som skulle ta seg av folks helse – blant annet fordi det som nevnt praktisk talt ikke fantes vann i hele leiren. Men da jeg en kort tid kom inn på sykebrakka, kunne jeg i hvert fall få ligge i ro i senga. Jeg ble ikke til stadighet kalt ut, jeg var ikke stadig på vakt mot å bli tatt ut til forskjellig arbeid. Det lærte oss noe som vi hadde bruk for resten av fangetiden, nemlig ikke å være engstelig for små ulykker hvis det kunne verge oss mot undergangen. Det var forresten i denne perioden Jottit fikk knekken.

En morgen ble folk tatt ut til arbeid med vannledningen som skulle legges fra en nærliggende landsby. De fleste av oss ble etter hvert tatt ut for kortere og lengre tid, og brakkesjefene jaget tilbake dem som snek seg vekk og prøvde å komme inn i brakkeene igjen. Det var en tid med virkelig kulde, sludd og storm. Det var umulig å holde i en spade med bare fingrene. Meningen var at vi

skulle grave grøft. Fangene sto langs grøftekan-
tene, og mange sto simpelthen og gråt. Selv SS-
presset eller kapoens press kunne ikke nytte. De
kunne ikke mer, men de måtte stå der mens da-
gen gikk. Her var de kontrollerende SS-ledere ra-
sende. De hadde ordre om å forsere dette arbei-
det. Ikke med sikte på leiren, men dette var et av
de områder en regnet med kunne bli frontområde
senere. Fangene sto gjennomvåte i isvinden og
forfrøs mer eller mindre. Til middag gikk vi inn i
leiren, til brakkene igjen. Da fikk Jottit stukket
seg vekk fra denne kommandoen og ble tilbake i
leiren. Det var for sent. Da hadde magen hans
slått klikk. Han kunne ikke lenger spise suppe,
ikke poteter, ikke brød, det eneste han kunne få i
seg, var vann og tobakk.

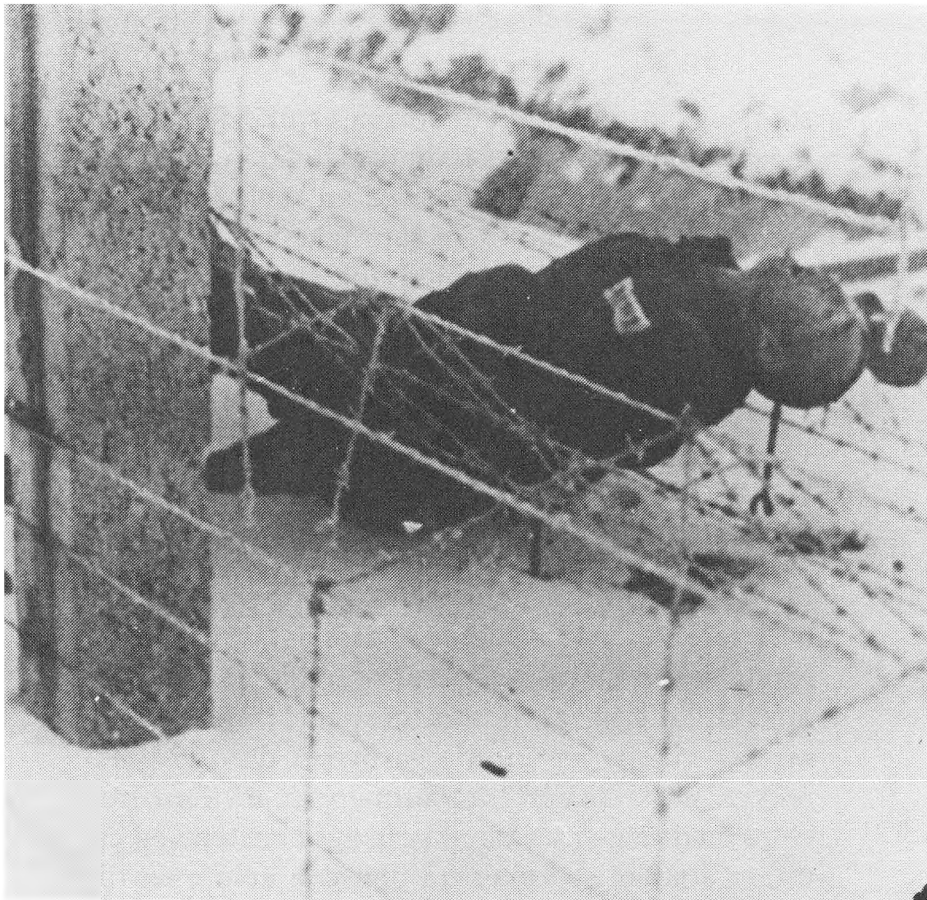
Vi fortsatte å grave. Av og til var det rene snø-
stormen. Alle var preget av sult og kraftløshet. Vi
stakk oss vekk så godt vi kunne for å komme i ly
og ikke bli helt knekt.

Da en god del av oss ble ført over til verneblok-
ken, var det stadig noen igjen i blokk 1, der ar-
beidskolonnene holdt til. De måtte hver dag i ar-
beid utenfor leiren. Og vinteren satte inn for fullt.
Det var forferdelig med kulde, storm, regn og
snø, og flere overveide å gjøre slutt på det selv. En
av mine norske venner valgte å slå i stykker foten
sin med en slegge. Da kunne han ikke lenger
kommanderes til utmarsj. Om kvelden kom de
som arbeidet i utekommando drivende våte inn i

leiren igjen, og de kom til en uoppvarmet brakke. Om morgenen var det på med kliss våte klær og ut i det samme forferdelige været med oppstilling-er og opptellinger på den sølefylte appell-plas-sen. Selv de som moralsk og fysisk hadde holdt best og lengst, begynte nå etter hvert å bli lite kjekke. Jo verre forholdene ble, jo mer brutal ble behandlingen både fra de prominente fangene og også fra SS-folkene og de forskjellige sivile ar-beidslederne. I en periode knakk de fleste av de norske guttene sammen og ble sendt inn på ver-neblokken, men i virkeligheten for sent.

Vi norske som var samlet der, fordrev tiden med metodisk å snakke om annet enn det livet vi levde. Kanskje litt krampaktig ble det snakket om litteratur og kunst. En dag valgte vi å snakke om historie, en annen dag snakket vi om politikk. Men aller mest ble det snakket om mat, om klær, om hus, om varme, om et lyst liv.

Så ble det satt opp enda en muselmänntrans-
port. Alle i vernebrakka ble stilt opp fem og fem. Det var mange denne gangen som skulle vekk. Legene kom. Jødene som var i leiren ble jaget i arbeid. De kom ikke med i denne transporten. Vi gikk spissrotgang forbi dem som skulle sortere ut til transport. De utvalgte gikk til en kolonne, de som ble refusert, stilte opp for seg. Mange – også nordmenn – snek seg etter hvert over til de utvalgte som skulle sendes vekk. Stadig under den forestil-
ling at verre enn dette kunne det ikke bli noe annet

I Dachau. En fange orket ikke mere og løp mot det elektriske gjerdet, og han døde momentant. Så ble det slutt på lidelsene hans. Men de aller fleste sto ut med helt umenneskelige lidelser i håp om at det en gang måtte ta slutt.

sted. Jeg gjorde også et forsøk på å snike meg over. Jeg har aldri vært noe særlig flink til akkurat slikt, så jeg ble stoppet av en østungdom – selv fange. Så ble jeg stående blant dem som ikke var tatt ut til transport. Da fikk jeg anledning til å mobilisere Kristian Ottosen, som var vår flinkeste diplomat. Han fikk tak i denne lange hollenderen som faktisk hjalp oss i mange situasjoner også når det var nokså vanskelig. Jeg gikk så regulært bort til disse menneskene som tok den endelige bestemmelsen over hvem som skulle gå til transportkolonnen. Kristian Ottosen sa på tysk: «Dette er Bratteli som hadde TBC i Sachsenhausen, og som nå er blitt dårligere.» Fra før av kjente vi til at nettopp når det gjaldt tuberkulose, hadde nesten alle som styrte med slike leirer en nesten desperat frykt. Argumentet virket. Jeg kunne gå over i de utvalgte rekker. Vi skulle bort fra Dautmergen. En liten, litt eldre medfange fra Oslo, klarte også nesten ved et under å snike seg over fra den ene kolonnen til transportkolonnen. Av norske sto det nå ti mann igjen. Noen av disse hadde ligget i arbeid utenfor leiren og deltok ikke i uttakingen. Av de ti var det bare to mann levende igjen da leiren i sin tid ble rømmet.

Det ble gjort raske forberedelser til transporten. Alle skiftet støvler og fikk noe annet på beina enn det de hadde gått i. Vi skulle av sted.

Igjen oppstilling. Navnopprop. En tung avskjed med de nordmennene som ble igjen. Og de

på sin side var tungsinndige. Jeg tror de var helt klar over hva som foregikk. Jeg husker en sa «jeg kommer nok ikke herfra». En annen sa da vi tok avskjed at han var pessimistisk. Det kunne ikke gå lenger. En litt lysere av sinn sa «jeg håper at vi også kommer etter». Det ble i det hele tatt en bitter og sorgfull avskjed mellom oss som ble tatt ut for å bli sendt til et annet sted, og de ti norske som sto igjen. De var dømt til å bli der vinteren over. For de som sitter igjen etter dem, må det være en trøst å vite at de snart etter kom på «re-vier», der de fikk være i ro hele dagen. Og der de fikk være sammen på et rom.

Kolonne etter kolonne gikk så ut av brakka og til bilene som skulle frakte oss videre. Fransk-menn, hollendere, østfolk, nordmenn. Som vanlig under sånne oppbrudd, var leireldste gemytt-lig, og vi kom i et slikt humør at vi nesten takket for samværet og håpet at vi skulle sees igjen. Det var faktisk gravd vei i søla da vi skulle marsjere til bilene. Det var opp i bilen, full-lasting og ordre om å sitte ned og ikke bevege seg. Av sted til jernbanestasjonen. Akkurat i det øyeblikket jub-let det inne i oss. Vi sa til hverandre at den som overlevde Dautmergen, overlever alt. På stasjo-nen var det igjen tung avskjed med enkelte.

Så var det over i en kuvogn – 60 mann i hver vogn. Men denne gang ingen optimisme å spore – ingen sang – ingen glede. Ingen visste hvor det bar hen. Transporten skulle vare en dag. Vi fikk

igjen glimt av fruktbare strøk, og så kom natta – en fryktelig natt. Sultne, syke mennesker – 8-10 nordmenn og resten sultne og hardhendte fanger fra andre nasjoner. Det var strid om sitteplass og liggeplass. Regnet dryppet fra taket på de gamle jernbanevognene. Det var ødelagte jernbanelegemer og skranglete kjøring. På dette tidspunktet virket vaktene nokså likesæle. Vi fordelte brød, marmelade og kaffe. Det utviklet seg åpent slagsmål om liggeplassene. Det var jo smertefullt for en muselmann bare å sitte på sine knokler i en slik kuvogn og skrangle på ødelagte jernbanelegemer. En fange fra en annen nasjon uttrykte sin brutalitet ved å slå medfanger i skrittet. En bryter av en fange brukte sine kunster for å skaffe seg selv livsrom. Det ble strid og kjekling også mellom nordmennene. En lang og slitsom natt.

*I denne konvolutten oppbevarte Trygve Bratteli sine papi-
rer. Den fulgte ham gjennom hele fangenskapet, og har
bl.a. hans fangenummer fra Grini og fra Dachau.*

NATZWEILER

19. 9. 44 99812

~~53563~~

5356^W

Parallel, Trygve

11. 1. 10

1. Ta. h. v. op
2. m. h. g. g. g.
1. Miller
+ Trygve Rindal

Vaihingen

Utpå dagen kom vi til konsentrasjonsleiren Vaihingen, som angivelig var en såkalt «Erholungslager» eller rekreasjonsleir for svake fanger. Den lå ved landsbyen Enz, ca. 40 km fra Karlsruhe. Det vi så da vi nærmet oss, var et område med steinbrudd og tunneler, tømmerstabler og materialer av mange slag. Tippvagger og i det hele tatt anleggsutstyr. Vi ble betenkte. Skulle nå dette bli arbeidet vårt? Humøret var på nullpunktet. Det ble ytterligere understreket ved at været var grått, og det var sølete og stygt da vi kom fram. Vi steg av på et sidespor og marsjerte ned i dalen. Gjennom porten, så var det oppstilling og telling som vanlig. Her traff vi Sigurd Tangwa, som var med i den første transporten fra Dautmergen til denne leiren, og vi traff de som hadde fulgt ham. Enkelte av dem var relativt aktive og optimistiske, de ga uttrykk for at leiren var bra. Det var ikke noe arbeid der, og det var ganske lett å komme på sykebrakke. Rasjonene var stort sett kjente – litt brød, margarin og pålegg, ellers suppe og poteter. Det ble igjen telling og navneopprop. De prominente fangene her, det vil si de som hadde vært der lengst, var jøder. Det var ialt 2000 polske

jøder, og de eneste overlevende av 32 000 fra jødeghettoen Ransom. Det var mangel på arbeidskraft i Tyskland som gjorde at disse i siste instans ikke ble sendt i gasskammer. De skulle delta i oppbyggingen av en stor underjordisk fabrikk. Men etter som fronten rykket nærmere, ble dette arbeidet nedlagt.

Vi ble satt inn på en brakke i utkanten av leiren. Brakka så ut som et grisehus. Jottit satte seg oppgitt på kanten av en sengekøye med et tomt uttrykk i øynene. Her skulle vi være kommet til et bedre sted enn Dautmergen, men brakka vi først kom inn i, rommene, køyer i tre høyder, tydet på alt annet. Jeg husker spesielt godt Jottits reaksjon fordi han hadde vært noe av et moralsk støttepunkt for mange gjennom det meste av leirtiden – alltid i et jevnt humør. En som det bestandig var hyggelig å snakke med. Her virket han helt oppgitt og satte seg bare bort uten å snakke med noen. Jeg kunne ikke i min vildeste fantasi innbille meg at forholdene i noen leir kunne være så umenneskelige som her. Fangene vi møtte så ut som de var døde. Men de levde. Det hele var fullstendig meningsløst.

Dagen etter skulle vi til badebrakkas. Fra Dautmergen var vi kledd i gamle fillete klær som hadde foret mellomlag av grovt innpakningspapir, slik det var blitt vanlig der. Alt ble kastet i en haug. Klærne skulle til desinfeksjon, men de var like fulle av lus da vi fikk dem utlevert etterpå. Vi

løp nakne over et jorde og ble stuert inn i et dusjrom 20-30 av gangen. Det ble legekonsroll. Legegene var polske jøder, og særlig han som senere ble ledende lege i den sykebrakka vi i lang tid holdt til i, var en stor støtte for fangene. Ikke minst for den norske gruppen av fanger som kom dit. Han var effektiv og flink i forhold til de vanskelighetene vi hadde i en leir som denne. Jeg fikk så å si anvist at jeg hadde pleuritt, og fikk en rød lapp som tegn på at jeg senere kunne komme inn i sykebrakka. Vi ble spredt, men fant rom hver for oss. Kristian, Jottit, Odd, Fritz-Paulus og jeg kom i brakke 2, der stuesjefen het Anton. Vaskerommet var meget primitivt, det samme var latrinen og kjøkkenet – alt virket primitivt.

Køylene var helt elendige, men på en eller annen måte virket forandringen fra den forrige leiren likevel slik at vi sov ganske godt om nettene i den første tiden. Så ble vi flyttet over på sykebrakka og ble overraskende godt mottatt. Sigurd ble lagt inn på TBC-avdelingen. De fleste på stua var norske, og noen nordmenn kom enkeltvis rundt på andre rom i blokken. Franskmannen Max hadde hånd om den indre ledelsen av brakka. Her var relativt bra rom med to sengehøyder. Alf Grindrud og jeg ble liggende i køyer ved siden av hverandre i meget lang tid. Vi traff også andre kjente etter hvert, og syntes at vi den første tiden hadde det relativt bra. Dette var i slutten av november 1944.

For få ulltepper var det her også. Latrinen var ute i gangen, og vaskerom lå i enden av brakka. Vi leverte klærne våre da vi ble lagt inn, men beholdt undertøyet og fottøyet vårt – tøffelliknende sko. Vi la oss godt til rette i sengene. Her skulle vi ligge som pasienter, og her ble vi liggende lenge. Matfordelingen var noe bedre enn i brakke 2, men det var lite mat, og det ble stadig mindre.

Her hadde vi en ustanselig følelse av sult. Dette varte resten av fangetiden. Det førte spontant til at når vi lå i sengene, ble det her også mye snakk om mat. En slags kompensasjon for den faktiske matmangel. Legen var forekommende, også den SS-legen som kikket inn av og til og bare lot oss ligge der. Vi hørte også at det ville komme svenske og danske pakker til oss og var enige om at vi skulle la dem tro det fordi det styrket vår posisjon.

Av og til ble fanger erklært for friske og kastet ut av sykebrakka. En del av oss kom etter hvert i faresonen. Vi lot Åge Skogen antyde en andel i pakkene overfor overpleieren hvis han oppførte seg rimelig overfor vår gruppe. Som en følge av det fikk vi ligge, og vi siktet på å ligge inne til over jul.

Vaihingen ligger ikke så langt fra Stuttgart – langt vest. Under samtalene våre kom vi til at her kunne vi ikke bli så lenge. Om krigen ikke tok slutt, måtte vi bli flyttet på. Likevel ble vi liggende uke etter uke, alt i alt noen måneder her.

Leiren var sykeleir for mange mindre arbeidsleirer, og hørte inn under Natzweiler-administrasjonen. Også leiren selv sorterte under Natzweiler. Den lå nede i en sumpig dal og etter at man hadde oppgitt å lage en tunnel til en underjordisk fabrikk i området, knyttet praktisk talt alt arbeid seg til selve leirens funksjoner.

Det nærmet seg jul, og vi lå i køylene våre og la over at vi ikke ville «feire», men la juledagene gli forbi i stillhet. Alle kjente jo på seg at det ville være en påkjenning hvis en prøvde å markere julen på noen måte. Det var lite av nyheter, og de som kom, var ofte overdrevne. Vi kunne av og til, særlig i stille netter, høre drønn av kanoner. Hver eneste dag var det fly på ferde. De allierte flyene kom slik at vi kunne stille klokka etter dem. I formasjoner på et bestemt tidspunkt hver formiddag fløy de innover Tyskland og kom tilbake i formasjoner senere på dagen. De samme flyene. Det ga et godt inntrykk av forskyvningen i selve krigstilstanden. Vi skjønnte at tyskerne på dette avsnitt ikke hadde noe å sette imot. Det hendte at en eller annen av de militære vaktene ved gjerdene hos oss simpelthen skjøt med geværet i lufta som en slags reaksjon når flyene passerte over, men det hadde jo ingen virkning. De fløy helt uberørt. Det var ingen militær motstand i det hele tatt.

Nettene ble lange og kalde. Vinteren kom, og sengeleiet vårt var hardt. Vi var nå muselmenn – knokkelmenn – som lå der, og det førte til at man-

ge etter hvert fikk liggesår. Vi våknet alltid tidlig, og lyset ble også slått på tidlig om morgenen. De sterkeste tok ulltepper omkring seg og gikk ut og vasket seg i vaskerommet. Tørket seg som regel med skjorta, håndklær fantes det jo ikke. Hver morgen når dette kom i bevegelse, lå det to eller flere lik i gangen på sykebrakka. Og hver morgen gikk stue-eldste og kjente etter om alle levde. En viss rengjøring fant sted om morgenen, og så fikk vi litt kald kaffe eller suppe. De som hadde litt brød igjen fra kvelden før, spiste det.

Så var det bare å legge seg og døse videre. Enkelte ganger ble vi tellet opp, der vi lå i sengene. De som etter hvert ble alvorlig syke, og også de som etter hvert ble likeglade under så harde påkjenninger, gikk ikke lenger ut på latrinen, de gjorde fra seg på bøtter inne i rommet. Det var kaldt, og det var umulig å bli enig om noen lufting av et rom hvor det lå tettpakket av fanger fra en rekke nasjoner. Også her ble luseplagen etter hvert mer og mer umulig å strides med. Om natten måtte vi for å få varmen, krype inn under ullteppene. Og når vi lå der, og det ble varmt, kom lusene. Vi følte at de kom inn i øynene, i nesen. Avlusingen om morgenen, som ble foretatt av den enkelte fange selv, var en endeløs jobb. En kunne, fordi en ikke hadde noe annet å gjøre, telle seksti – åtti lus som ble knekket i teppet. Men likevel hadde en følelsen av at en aldri ble ferdig med det. Det ble gjettet på at de måtte komme fra madrassene, fordi

det var slike uhorvelige mengder av dem. Vi plukket tålmodig lus i klærne og på kroppen, men det var ingen begynnelse eller ende på invasjonen i disse ukene. Etter hvert som folk syknet hen, mistet de helt energien til å holde seg rene. Det virket som om de nesten ble spist opp av lus. Av og til gikk det en legerunde. Noen ville alltid snakke med legen. Alf og jeg pleide å legge oss under teppet og late som om vi sov. Vi meldte oss bare hver gang det var obligatorisk undersøkelse. Den jødiske sjeflegen i leiren hjalp oss til å finne en balanse så vi ikke ble skrevet ut av sykebrakka. Vi måtte være så syke at vi ikke ble skrevet ut og sendt over i arbeidsblokken. Men vi måtte ikke bli så syke at vi døde. Og det var denne balansen vi prøvde å etterleve. Det var derfor vi nødig meldte oss til undersøkelse når SS-legen var på kort inspeksjon. Og den jødiske legen var flink, dels til selv å fortelle, dels til å legge oss i munnen, hva vi skulle oppgi at vi feilte, så vi kunne fortsette med denne formen for tilværelse.

Ellers var det avvekslingen i at det av og til skulle hentes mat fra kjøkkenet – matkjeler, suppekjeler, som ble båret inn på gangen. I dette sultne miljøet gikk de ivrigste, så fort de kunne, ut for å prøve å lukte seg til hva slags suppe det var den dagen. Som regel var det Steckrüben – den som var laget av simpel kålrabi og ikke det spor populær. Det var tynne saker. De som hadde fått tilkjent diett, fikk gjerne grynsuppe iste-

denfor Steckrüben. Til gjengjeld fikk de mindre porsjoner. Så snart kjeler og mat var kommet i hus, begynte organiseringen. Litt handel her og der, bytte av brød, og av og til også handel på kreditt. Hvis en hadde vanskelig for å spise en dag, kunne han levere til trengende mot løfte om å få noe igjen en annen dag når situasjonen kanskje var den omvendte.

Så gjaldt det da å holde disse emaljerte bollene klare når de som styrte med brakka, kom inn med sine kjeler og skulle fordele maten. De som hadde krefter til det, fulgte svært nøye med i hva som foregikk. Fikk han noen faste bestanddeler i suppa? Fikk han noen poteter? Fikk han mange poteter? Det var også diskusjon om denne såkalte vanlige middagen var bedre enn dietten, selv om den siste i alminnelighet var lettere fordøyelig. Fikk en eller annen ved et tilfelle noe som så ut som et kjøttstykke, tok han det gjerne mellom to fingre og holdt det opp i glede til allmenn beskuelse. Og hele tiden og ustanselig fortsatte bytteorganiseringen., Når så middagen var ferdig – på en måte et slags høydepunkt på dagen – ble den alltid avløst av en dyp skuffelse. Det var tunga ut av vinduet, for å bruke et uttrykk jeg har notert. En følte seg like sulten etterpå som før. Så var det igjen å gå i gang med å avluse sine egne klær og ulltepper. Latrinebøtta måtte vi selv bære ut og tømme når det var nødvendig. Og så var det bare å legge seg og dorme igjen under ullteppet.

Mellom brakkene og mellom rommene var det imidlertid stadig aktivitet. Noen skulle bytte brød mot suppe, noen skulle bytte vanlig suppe mot diettssuppe eller omvendt, brød mot margarin, suppe mot margarin, pølse mot brød i en uendelighet av mer eller mindre faste avtaler fanger imellom.

I denne «rekreasjonsleiren» var det ingen av de syke som ble friske. Ingen. For de fleste var det slik at magen ikke holdt. Hilmar Hansen døde tidlig. Han lå i senga og drømte om å fiske fra båten, om kaffe med Viking-melk og mølje og flatbrød. En gutt fra Trondheim fikk ekstra trøbbel med magen og spurte ustanselig hva han skulle gjøre. Hva gjorde dere i Sachsenhausen? Hva gjorde dere i Natzweiler når hele systemet gikk i oppløsning på den måten? Vi sa som sant var, at en av reglene var å ikke drikke vann. En skulle faste i ett eller to døgn for å prøve å få bremsset ned slike magesykdommer, og så begynne å spise litt tørt brød, i det hele spise mest mulig brød innenfor de begrensede muligheter som fantes. Ta inn minst mulig suppe og kaffe, drikke litt kokt vann. En kunne også prøve en sulfakur – det var tabletter som vi brukte i mange tilfeller. Det er klart at teorier av denne art er svært vanskelig å følge blant mennesker som først og fremst alltid er skrubbsultne. Og særlig var tørsten vanskelig. Når en fikk de verste anfallene av mageoppløsning, smakte alt en fikk i munnen av dritt,

for å bruke det ordet jeg har i notatet. Det ble svært mange halve kurforsøk. Etter en eventuell «kur», kunne en prøve ytterligere å sulte seg et par døgn til en falt tilbake på samme mat som før. Sykekost var det ikke snakk om, det var jo nettopp denne suppa magen ikke kunne greie. Fangene fra de østlige land fulgte vanligvis de motsette av de reglene jeg her har nevnt. De spiste og spiste – og døde, men noen overlevde. Legene sto maktesløse; ikke forsto de sykdommen, ikke hadde de medisiner.

I denne «rekreasjonsleiren» var det 12-14 døde om dagen, – en årstdødsprosent på over 200.

Systemet i Vaihingen var helt gjennom korrupt. Den som opptrådte som sjefspleier for hele brakka, fikk tak i en del simple epler og byttet til seg fangenes brød. Brød var tross alt kjernen i det lille kostholdet som var her. Medikamenter ble byttet for brød. Dietter for brød og margarin. Selvfølgelig var det etter hvert som forholdene ble verre og verre, også en indre favorisering nasjonalgrupper og andre grupper imellom, for at deres egne skulle komme best mulig gjennom dette.

Slik måtte vi norske også prøve å hjelpe hverandre. Det var stor konkurranse om jobber som satte en inn i systemet. Stuejobb var ettertraktet, for det var alltid en del syke som ikke ått opp maten, og denne tilfalt da de som hadde stellet. Det gjaldt supper, det gjaldt brødsalker. Så snart det ble fornemmet i en brakke eller i et rom at en

eller annen ble så syk at han ikke lenger greide maten sin, var andre hungrende omkring som fluer for å få andel i det lille mattilskuddet. Thomas Eggen ble flyttet ut av vår brakke og siden ned til blokk 4. Det var helt klart at det snart var slutt. En av våre var meget aktiv og drev byttehandel i former som vi ikke likte. Men det var det daglige liv i denne hungerleiren. Folk døde i virkeligheten som fluer. Det hendte også i den norske gruppen at hvis vi syntes en av våre egne gikk for langt, ble det diskusjon og overhaling for den slags virksomhet.

Så kom da også Jottit etter hvert til sykebrakka. Han var åpenbart sterkt svekket. Magen hans var i fullstendig uorden. En som forvaltet brød for tre-fire mann som vanskelig kunne greie seg selv, skaffet seg noen ekstra brødbiter for den jobben. Alf forvaltet også brød. Han skar det opp, og all virksomhet som hadde med maten å gjøre, ga én smule her og én smule der.

De dårligste ville gjerne ha brødet ristet. Det måtte skje om natten, og det ga også et lite brødtillegg for dem som var friske nok til å gjøre dette for dem.

Under matutdelingen måtte vi være veldig vaktomme for å få beholde spiseredskapene våre. På grunn av temperaturen lå jo mange under teppene og døde, men hele tiden måtte de være på vakt hvis de hadde noe redskap liggende. Likedan om natten når det var helt mørkt, da

var alle muligheter til stede for å naske. Og nas-kingen foregikk så å si etter systemet om at «alle monner drar». En bit her og en bit der, her gjaldt det jo bokstavelig talt livet. Og da blir mennesket et annet.

Vår venn fra Trondheim tæret fort bort. Han gjorde alle tenkelige dumheter ut fra de selvbevaringsregler som han for så vidt kjente til. På et visst trinn ble enkelte også ganske forvirret. En venn flyttet ned i en underkøye og døde stille en natt. Om morgenen var han en av dem som lå på gangen og ble båret bort.

Dyrlegen i vår gruppe kjempet ustanselig mot oppløst mage. Han mistet helt motet. Prøvde en sulfakur som ikke hjalp, og en dag var også han død. En buss-sjåfør hadde det åpenbart vanskelig med seg selv etter hvert som sykdommen tok til. Ingen konsekvent motstand. Han drakk og drakk alt flytende som kom i hans nærhet, stikk i strid med hva som var tilrådelig. Han var den eneste jeg opplevde som åpenbart og uttrykt var redd for å dø. Han ble virkelig livredd da han skjønnte at det sto om livet, og det virket nærmest som om han mistet forstanden. Jeg husker godt den dagen han døde. Sjefspleieren i sykebrakka var ute etter maten hans. For det hendte jo også når en lå for døden. Det var ventet en overgang på ett eller to måltider da maten ikke ble spist. Her var det sjefspleieren som passet på. Den siste middagen fikk ikke denne karen – han var ikke

lenger i stand til å ta imot den. Helt på slutten ble han rolig, sovnet stille inn. Pleieren som hadde holdt oppsyn kom inn, tok brødskalken hans og gikk.

Midt i all elendigheten begynte vi å sette korte tidsfrister for hvor lenge krigen kunne vare. 23. mars, husker jeg, satte vi datoen til en gang. Hadde det ikke skjedd noe til da, satte vi fristen til påske. Vi visste jo nå at invasjonen fra de allierte var i gang, uten at vi var særlig godt orientert om hvordan det hele utviklet seg. Reidar Norum, yngstemann blant oss, fikk ikke stabilisert magen. Også han gjorde den siste tiden det motsatte av det vi ba ham om. Han tæret hen, lå og fabulerte litt om mat og om liv. Vanskelig som han hadde for å ta vare på seg selv, frøs han seg nesten fordervet også. Han fikk lungebetennelse, og kom i den tilstanden at han ikke lenger orket denne kampen mot lus og annet smuss. Han flyttet ned i underkøya. Han døde så stille. Det var tungt å se yngstemann bli båret vekk.

Likene ble ribbet for undertøy, sko, spisebestikk, ulltepper. Når vi i det hele tatt holdt ut, var det fordi det alt i alt sto uvirkelig for oss. Det var på sett og vis som å se en skrekkfilm. Vi ble alle stadig mer syke og apatiske, og for å holde motet i noen grad oppe, var det viktig hele tiden å finne noe annet å tenke på. Det var vi klar over, og vi norske hadde lagt beslag på et hjørne i sykebrakka hvor vi lett kunne snakke med hverandre. Der

lå vi da og fabulerte ustanselig om mat. Vi hadde også med oss en restaurantfagmann, Rolf Sundby, som hjalp oss med dette. Før vi fikk vår kalde kaffe om morgenen kunne vi ligge og fabulere om hva vi skulle ha til frokost i dag. Vi var alle klar over at dette nærmest var en mental lek, og det kom mange forslag til veldekkede frokostbord før vi fikk vår kalde suppe eller kaffe og spiste brødsalken fra i går, hvis det var noe igjen av den. Deretter gikk noen over til å snakke om hva vi skulle ha til middag, og det kom mange forslag. Vi ble kjent med mange matskikker, og i denne leken deltok alle. Alf Grinderud, Jottit, Leif Hallesby, jeg selv, Ludvig Schmidt, Håkon Nipe, Magnus Schei og de andre. Det var aldri mangel på forslag når vi lå der og sultet og fantaserte. Det ble også diskutert hva vi skulle ha til middagskaffen – noe vi i virkeligheten aldri fikk, selvfølgelig. En foreslo hvetekake med smør og geitost, en ville ha marvposteier eller fløtekopp eller wienerbrød eller sirupskake. En del som var mer innstilt på hjemmenes spiseseddel, ville ha vafler, munker, goro, krumkaker. En dag brøt en helhjertet inn og sa: «Nei, i dag går vi på konditori og tar bløtkake.»

En eller annen gang gikk vi på melkebaren for å få rømmegrøt, eller risgrøt med kanel. Det høres helt vanvittig ut at voksne mennesker lå på den måten og fabulerte, men en må se det på bakgrunn av at det så å si var den eneste trøst vi

kunne skaffe oss selv. Og så kom vi da mot kvelden, hva skulle vi ha til kvelds? . . . Slik gjentok det hele seg ofte. Dag etter dag. Det var ikke bare dette vi ustanselig lå og snakket om, men det var det stadig tilbakevendende tema. Altså – hva skal vi ha til kvelds? À la carte? En pølsekveld? En kveld regnet noen opp alle de pølsene de kjente navnet på, og skulle ha variert pølsebord. Sildekveld på samme måten. Smørgåsbord. Prat og forslag i det uendelige. Det var selvfølgelig også noen som reagerte negativt på dette evige matpratet når de ikke kunne skaffe seg en brøds kalk engang.

Så kom julen som vi hadde bestemt oss for å la passere i all stillhet. På julaften var det ikke noe ekstra arrangement. I tidligere leirer hadde fangene selv fått i stand noe som markerte julehøytiden. Nokså enkelt og primitivt, men dog noe. I denne «rekreasjonsleiren» var det ingen som hadde kraft til noe som helst. Det skjedde absolutt intet. Vi bare lå der i hver vår seng, men det var klart at tankene gikk hjem likevel. Tross avtalene begynte noen å synge julesanger. Det begynte stille i en seng, og så sluttet andre seg til – uten at det lå noen kraft og styrke i det. Følgen ble det vi alle visste på forhånd. Det ble sentimentalitet og gråt, og sangen forstummet.

Første juledag skulle det være gulasj og poteter. Da dette gjennom det sinnrike systemet i leiren kom ned på bunnen til det rommet vi var i –

vi hørte bokstavelig talt til på bunnen – var det ikke stort igjen. Det som var av faste bestanddeler, var tatt ut. Først på kjøkkenet, til dem som hadde forbindelser på kjøkkenet, til prominente grupper av ulik art, til de prominente i hver enkelt brakke, hvert rom. Så da gulasj-kjelen omsider nådde fram til oss, fikk vi ikke annet i bollene våre enn en skje med brun saus. Det var det hele. Dette var midt på dagen juledagen, og vi visste at det ble ikke mer servering før dagen etter. Vi var hjertens glade over at hele helgen var over. Dette var mye verre enn selv en vanlig hverdag.

Etter jul kom det også her et nytt år. Vi ønsket hverandre godt nytt år og diskuterte om dette skulle bli et seirens år og krigssluttens år. Det var i dobbelt forstand dårlig med nyheter. Det var lite av dem, og de få som kom, var ikke alltid gode. Kristian kom av og til innom og fortalte – han var aktiv og flink. Han var innstilt på ikke å legge seg til, og fulgte dette så lenge det var mulig. Vi visste om tyskernes offensiv i Ardennene, og at denne forsinket de alliertes framrykking vestover sterkt. Det bredte seg stor pessimisme i leiren.

Min egen mage slo på denne tiden klikk for alvor. Jeg kunne ikke lenger rå med middagsmaten. Den akutte diaréen stoppet riktignok opp fordi jeg ikke kunne få mat i meg, men fordøyelsen var i vill uorden. Jeg klarte nesten ikke å ta til meg noe som helst. Nå begynte det for alvor å gå på helsa løs hos de norske. Dagene var endeløse –

ikke minst de lange kveldene. For å holde motet oppe ble vi enige om å holde foredrag om ulike emner. Vi var på en måte en nokså utsøkt forsamling for et slikt formål. Jottit snakket om seiling som han elsket. Olaf Abrahamsen som var ung, snakket om studentliv og studentorganisasjoner. Åge Skogen, som var sterk idretts- og friluftsmann snakket om turer i fjellet, og om idrettsleker. Magnus Schei snakket om sjøfart. Kris, som var friluftsmann og baker, snakket om fjellturer og baking. Håkon Nipe fortalte fra Sørlandet. Jeg holdt foredrag om Sovjetsamveldet, som jeg visste mer om enn mange av de andre, siden jeg hadde lest mye om det. Det var en merkelig god interesse for «foredragsvirksomheten», for å bruke tiden til slike ting som lå helt utenfor det en ellers måtte være opptatt av. Likevel var det selvfølgelig alltid en eller annen som sovnet fra det hele. Vi kunne jo ikke drive det for langt heller, for vi måtte regne med at det ikke var særlig morsomt for de utenlandske fangene som ikke skjønnte et ord av det hele.

Sigurd ble flyttet til en TBC-brakke, men kom tilbake igjen. Åge, som var bryter, men veldig avkreftet, fikk stuetjeneste, noe som var en veldig fordel for oss. En polske jøde som vi hadde godt samarbeid med, fikk også stuetjeneste.

Midt i januar måned kom doktor Leif T. Poulsson og Assi – fotballspilleren Asbjørn Halvorsen, generalsekretær for Fotballforbundet – til

denne leiren. Det ble til stor hjelp for oss.

Det var nå blitt bikkjekaldt, helt nede i 20 kuldegrader. Vi måtte ligge sammen om nettene for å varme hverandre litt med våre knoklete lemmer. Det kom en ny SS-lege som var til fin hjelp. Jeg tror han var student og svært aktiv. Han var såpass ung, og det var så sent under krigen, at han var fri for den arrogansen som disse folkene ellers ofte hadde. Han kom med klar beskjed om at «rekreasjonsleiren» skulle rettes kraftig opp. Den hadde fått et fryktelig dårlig ry etter hvert på grunn av alle dødsfallene. Det skulle bli mer mat, og det skulle komme skikkelige ovner inn i rommene. Vi klarla da den situasjonen vi var i – slik som vi så det – at ingen hadde krefter til noe egentlig arbeid. Visse nyheter fikk vi også, men ikke sterkere enn en antydning, om at krigen kanskje tok slutt i år. Vi fikk klarlagt matstellet slik det var, og fikk forsikringer om at det skulle bli en helt annen kontroll.

På et tidspunkt måtte likevel en del av våre utav sykebrakka og over i arbeid. Åge ble satt til vedbæring, likbæring, vask, kjelebæring. Maten ble virkelig bedre på grunn av aksjonen jeg her har nevnt. Det ble mer og bedre suppe, men min mage hadde klikket totalt, og den rettet seg ikke opp som følge av dette. I forbindelse med en skandaløs fordeling undersøkte Assi hva som hadde skjedd, og hvordan det ble ordnet påfyll. Han kom også med ekstra suppe til brakka av og

til, og påfyll fra brakkekalfaktoren fikk vi mer og mer regelmessig. Assi hadde over alt en kolossal autoritet som en av Tysklands store fotballspillere, og han var en skvær og hjelpsom kar.

Vi ble også gjort kjent med den store russiske framrykkingen fra øst som tok til utover i denne tiden. I optimistiske øyeblikk trodde Assi at det ville skje noe i neste uke. Vi studerte kart, og optimismen var ganske stor, inntil utviklingen med motoffensiv i vest forlenget det hele ganske kraftig.

Det ble også satt i gang offensiv mot lus og skabb. Rommene ble endevendt, og en hvit væske – jeg vet ikke hva – ble brukt. Vi måtte kle helt av oss. Kroppen ble oversprøytet av denne væsken, alle klærne, alt sengetøy, madrassene ble endevendt. Ludvig, som nå var en av de svakeste, spurte meg under denne prosessen: «Tror du vi klarer dette?» Han døde ikke så lenge etter.

Alt ble gjennomdynket grundig, og det ble smurt skabbolje på dem som hadde tilløp til det. Vi trodde sant å si ikke noe på denne kuren, for vi hadde prøvd det samme før da det var offensiv mot lusene. Medisinsk aktiv var han som jeg trodde var student, men kanskje var han helt nyutdannet lege. Han opptrådte i hvert fall saklig og faglig i arbeidet sitt. Og faktisk – lusene forsvant. Det var ikke til å tro. Enkelte som var skjødesløse med sprøytingen og ikke ville medvirke ordentlig, de var og ble like lusete som før. Men hjørnet

vårt – det norske hjørnet – ble praktisk talt fredet for en viss tid etter lusesjauen. Vår venn hollenderen, som hadde fulgt oss gjennom forskjellige leirer lenge, ville imidlertid ikke være med på det, og han druknet faktisk i lus og skitt i den samme perioden. Alle var redde for å bli helt friske. Det var en forferdelig tilstand, selvfølgelig. Men som sagt, de friske kom ut i arbeid. Det var dårlig med mat, nesten ikke klær og sko, bare sult og kulde og uttærende død hvis en kom ut.

Samtidig kunne vel denne innstillingen direkte motvirke selve helbredelsesprosessen for oss. Vi måtte passe på og ikke la oss narre av vårt eget spill, slik at vi ble virkelig dårlige. Vi drøftet dette, og det alminnelige råd var at ingen måtte innstille seg på bare å legge seg til. Vi måtte alltid samtidig gjøre alt som var mulig for å komme i bedre kondisjon og i en bedre tilstand enn den vi var i.

DA SS-legen kom og så på tingene igjen, var han meget misfornøyd med resultatene av de bedrede forholdene han hadde villet gjennomføre. Det ble et veldig rabalder og oppgjør ute i gangen med de menneskene som skulle være ansvarlige for dette. På den annen side mente han at fangene måtte ut i arbeid og frisk luft, ikke bare ligge der og syke hen. Dette førte til at en del ble flyttet til blokk 4, og for en rekke av dem gikk veien derfra til massegravene som ble etablert denne våren.

I vår egen brakke ble det stor utskrivning da-

gen etter, og da dels til verneblokker av litt annen art. Der var Sigurd allerede, og Alf Grinderud, Schei og jeg ble flyttet over. Det var en mørk og usunn brakke, men vi som kjente hverandre, fant også der et hjørne hvor vi kunne innrette oss. Å være i nærheten av hverandre var alltid en fordel. Det var appell og opptelling i brakka hver morgen. Og rengjøring. Når det gjaldt frokosten, hadde vi det samme verbale spillet med virkelighetens totale mangel på frokost, og vi hadde endeløse diskusjoner med den polske jøden som her var stueleder. Fortsatt var det stor strid om matutdelingen, og det var alle slags former for opprop før appell.

Suppa hadde mange forsynt seg av før den kom til vår brakke. Vernebrakka sto nederst på rangstigen, og det var tynne saker som havnet på vårt rom – og svært lite igjen når det ble min tur.

Vi norske som hadde etablert oss i vårt hjørne, levde vårt tarvelige liv og prøvde å blande oss minst mulig med resten av det store rommet. Etter nedlusingen av brakka var det ikke blitt så verst, men det interne liv dag og natt var stadig preget av at det var lite brød. Og av at det var mange lange fingre. Ingen skulle være lenge borte fra vaktholdet om sitt eget før det ble tatt ting, også innenfor fangegruppene i dette forkomne miljøet.

Utover nyåret prøvde vi å jekke oss litt ved å innføre at vi skulle få vasket oss hver dag. Dette

skjedde i et rom ved enden av brakka. Vi begynte også å vaske suppebollen når det var muligheter for det – ikke bare slikke den. Noen startet opp med enkel morgengymnastikk for å komme litt i form igjen. Noen gikk systematisk og oppmuntret hverandre til spaserturer i den lange gangen. Jeg gikk slike turer med min sidemann Alf og med Erling Gulbrandsen, men vi var veldig kraftløse. Alt en kunne ta seg til av denne art var et kolossalt tiltak. En sjelden gang fikk vi besøk av Kristian og av Assi som arbeidet, slik at de holdt til et annet sted enn i vårt fattigslige brakkehjørne. Når de kom, ble det alltid snakk om at i år ble det slutt på krigen. Av og til ble det også spurt inne i vernebrakka om det var noen som kunne melde seg til tjeneste til mer spesialisert arbeid. Mekanikere og arbeidshjelp til vaskeriet var det spørsmål etter.

En av de andre underleirene til Natzweiler var blitt evakuert, og hele belegget kom til Vaihingen. De hadde ved oppbruddet fått ganske mye mat med, og brødet ble smuglet inn i leiren og gikk for det meste til kjøkkenet. Det kom også nordmenn med dette følget, blant andre Reidar Pettersen, en ung mann fra Sarpsborg, og Olav Andersen fra Rjukan. Den siste var meget alvorlig syk. De kunne fortelle om hvordan de hadde hatt det siste vinter, og om franskmennenes skjebne i leirer hvor det hadde vært mange av dem.

Vi begynte tidlig å se spor av omslag til vår på

denne breddegraden, og vi prøvde bevisst å søke ut i sola. Men magen min, den rettet seg ikke opp. Jeg hadde ustanselig akutt diaré. Jeg tålte ikke suppe. Jeg måtte ut på latrinen om natta – ofte flere ganger. Vi var jo mange svært svake og kraftløse mennesker sammen, og det ble satt opp en dunk ved døra inne i selve salen hvor vi bodde. Der kunne fangene late vannet om natta. Det var også bøtter inne i rommene som ble brukt til dette, og fangene måtte selv sørge for å tømme bøttene når de ble fulle.

På et tidspunkt fikk Assi avskjed fra sin relativt prominente stilling i leiren fordi han i en bestemt situasjon hadde nektet å slå en fange. Det var jo tross alt de grønne uniformene som hadde makten og ledelsen. En tysker som ville slå, kom nå til som arbeidsleder i sykebrakka. Doktor Poulsson var mye syk og mye fraværende. Det ble antatt at han hadde tuberkulose, og som mange andre var han også plaget av diaré og feber. I tillegg til alt begynte tyfusen å herje. Det gikk nedover med mat, og det gikk nedover på alle måter.

En dag var det stor uttaking til brakke 1, som rommet de forholdsvis arbeidsføre. Vi prøvde alle å komme unna, men en del av oss forgyeves. Vi var langt nede over å bli valgt ut, for vi hadde jo prøvd å leve etter den jødiske legens råd om å være tilstrekkelig syke til ikke å bli skrevet ut til arbeid, men ikke så syke at vi forkom helt. Men

leirledelsen syntes nok at noen av «die grosse Norweger» passet til å gjøre arbeid i sykebrakke 4, der det blant annet var adskillig likbæring. Vi meldte oss samme kvelden utenfor brakka. Det var kaldt og ennå vinter oppe i denne høyden. En meget sympatisk polsk jøde var brakkeleder, og vi ble kjørt inn i stue 7 hvor man plasserte de som var mistenkt for tyfus. Nordmennene skulle ikke inn på de rommene som hadde de verste tilfellene av magesammenbrudd, og som selvfølgelig var de minst hyggelige å arbeide i. Vi ble forhørt om vi kunne skure, om vi orket å bære kjeler, og vi lovet å gjøre vårt beste. Hvis en klarte å utføre en slik jobb, ble det også litt lettere med mat. Vi visste jo også godt at det var direkte farlig å leve en mer eller mindre selvoppgitt tilværelse. Vi ble presentert for en fransk kommunist som var overkalfaktor på brakka. Han ga i og for seg et godt inntrykk og kalte dette for et «rekonvalesentsentrum». De som var der, var ikke av de mest syke. Men også her var det en ustanselig strid og splid.

Alf og jeg tok fatt på arbeidet med godt mot. Dette kunne kanskje være en sjanse til redning. Vi skurte og vasket og delte ut mat og vasket de emaljerte bollene. Men vi var svake og kraftløse, og hadde vanskelig for å overvinne selve tilstanden. Som forholdene var i en slik leir, lurte vi på om vi ble oppfattet som medlemmer av «kamera-tenes krets». Var vi av dem som det skulle tas vare på? Nordmennene var jo tross alt i mindretall.

Den franske kommunisten som hadde en høy stilling, kjente Arne Fredriksen, og dette bekjentskapet medvirket til fordelaktig kontakt. Vi skulle prøve om vi kunne bære kjeler. Det gikk ikke. Men vi måtte være med på likbæring – fire-fem lik daglig. De som var valgt til assistenter for oss i denne bærevirksomheten, forsvant. Brakkelederen begynte å bli masete. Vi ble stadig presset til mer likbæring og til kjelebæring. En dag nektet Alf å være med på dette mer, og enda mer falt det da en tid på meg. Vi måtte tidlig ut om morgenen. Vi skulle ha visse ting ferdig til de andre våknet til liv, blant annet oppfyring og rengjøring. Og stadig var det vask av suppebollene. Vi holdt på fra tidlig om morgenen til sent på kvelden.

Under dette fikk vi se matutdelingen mer innenfra. Alt det beste ble skummet av på brakkelederens rom, de som arbeidet i huset, fikk dobbelt porsjon både av diettssuppe og av vanlig suppe. I den funksjonen vi hadde, kunne vi handle, og vi kunne gjøre tjenester for dem som ikke lenger var i stand til å ta vare på seg selv. Jeg kunne kjøpe brød for suppe. Alf skaffet seg også brød, margarin, pålegg, suppe og tobakk. Han var svært avhengig av tobakk. Nå ville han forsøke å nytte denne sjansen til å spise så han kunne komme i en noe bedre fysisk form.

At fangene i Vaihingen aldri ble friske, skjøner en bedre når en får presentert den daglige

spiseseddel. Frokost: $\frac{1}{4}$ liter «kaffe». Middag: 1 liter suppe (kålrabi eller kål). Kvelds: 300 gram brød – senere 200 gram to ganger i uka, 20 gram margarin og 2-3 poteter til brødet. Dessuten kaffe som til frokost.

Det var svært vanskelig med ved, og det skulle fyres opp på forskjellige steder. Også ved kunne en skaffe for suppe. Vi skulle bære ved fra et sted nede ved leirporten, og her skjedde det mange merkelige transaksjoner for å sikre fyringsmuligheter til forskjellige steder i den relativt store leiren. Vann måtte vi bære fra vaskebrakka. Vi, som var en sort sykepassere nå, skulle i noen grad ta oss av vask av pasienter som ikke lenger kunne ta vare på seg selv. Vi skulle også prøve å holde oss selv i noenlunde stand. Dessuten måtte vi bære vann til oppvask – i det hele tatt holde en viss renslighet og en viss orden. Jeg sier uttrykkelig «en viss orden». Men pasientbelegget ble jo dårligere etter hvert som ukene gikk, og med det fulgte mer arbeid. Det ble et virkelig problem da tyfusen bredte seg i leiren.

Blant fangene var det stadig flere med feber. Stadig flere ble apatiske og kunne ikke ta vare på de enkleste ting når det gjaldt dem selv. Vi så også tilløp til hva en må kalle selvpoppivelse eller sinnsforvirring. En av nordmennene kom så mentalt ut av balanse at vi måtte binde ham til køya.

Med alle disse oppløste magene som jo var ho-

vedvanskeligheten for fangene, ble det naturligvis mye svineri rundt i senger og på gulvet. Vi som var tatt ut til dette arbeidet, måtte stå i sent og tidlig. Dessuten skulle rommene holdes i alminnelig orden.

Olav Andersen fortalte meg en dag at han ikke hadde noe håp lenger om å bli helbredet. Han var kommet til et stadium hvor han heller ikke klarte å spise brød. Men han var blitt helt rolig. Samtalen var på sett og vis en oppmuntring, og kanskje visste han at det bar raskt mot slutten siden han ikke hadde kunnet spise etter at han kom inn i leiren. Stadig hadde han gitt bort suppen sin. Det hadde vi iaktatt. Han hadde stukket bort brødskalkene sine i den skitne køya han lå i. Nå la han dem fram og ba meg om å bringe dem til medfanger som kunne ha bedre nytte av dem, noen som kunne spise dem. Denne menneskelig sett meget rolige samtalen hadde vi en kveld, og om natta døde han.

Det var mye ekstra arbeid med likbæring på tross av at vi protesterte. Ofte måtte vi ta to vendinger av gangen, og imens kom det stadig nye febersyke inn i brakka.

Vi hadde også som oppgave å føre navneliste over fangene i brakka. I de enkelte brakkerommene kom stadig nye fanger på grunn av de mange forflytningene som ble foretatt. Det var vanskelig, slik det hele lå an, å ha det sikre tall for hvor mange mennesker som var i brakka til enhver tid. En av

de mer prominente ble ved en leilighet aldeles rasende under opptellingen i det overfylte brakkerommet, og jeg ble slått fordi jeg ikke holdt god nok orden på antallet. Etter hvert ble det helt overfylt slik som sykdommene utviklet seg, og to og to syke ble lagt sammen i hver køye.

Vi begynte nå å føle at dette ikke kunne gå lenger. Igjen mobiliserte vi Assi, som hadde fått en stilling som «skriver» – det var på fangesiden en slags sjef for administrasjonen. Det ble bestemt at vi skulle fritas både for kjelebæring og for likbæring. På grunn av slitet vi hadde gått igjennom en tid, hadde vi fått vann i bena, som det heter. Vi fikk vann i kroppen, og det gjorde at det ble veldig tungt å gå. Og mer og mer kraftløse ble vi.

Når vi så skulle flytte dem som i nattens løp var døde, ble de i første omgang veltet ut av køylene de hadde ligget i. Siden ble de lagt ut på gangen på bærer med et ullteppe over. Ullteppene var av samme slag som ble brukt inne i sykebrakka. Bårene var enkle med bæreremmer. Det var akkurat det samme utstyret som ble brukt til sykebærer.

På dette trinn utpå nyåret døde Ludvig. Han var i den siste tiden først og fremst opptatt av tanken på sin sønn. Han hadde en liten sønn hjemme, og ustanselig kretset tankene hans om gutten.

Legen meldte de døde ut av porten. Hvis det f.eks. var fem døde, var det ti fanger til å bære dem og som regel fire-fem uniformerte vakter

med. En av dem gikk bort til vakten i porten og meldte «ti fanger og fem døde og fem vakter ut av leiren». Det ble behørig notert, og når vi så kom tilbake etter å ha lagt de døde i fellesgraven, ble det meldt «ti fanger og fem vakter tilbake til leiren».

Det var nå etablert en ordning med store, dype fellesgraver oppe på en høyde like i nærheten av inngangsporten til leiren. De kunne se ut som kjempestore brønner; Vi måtte opp en trapp for å komme på høyde med overkanten av dem. De som transporterte likene opp, tippet dem nedi derfra. Helt nakne. De hadde bare et ullteppe over seg under transporten, og det ble tatt vekk. Nede i massegraven arbeidet noen fanger som la likene i en viss orden. Ikke av noen sentimentale hensyn, men for å skaffe plass til flest mulig. Det ble fortalt at de som fikk den jobben hadde en del ekstra rasjoner for å kunne holde ut med den. Når hullene var fylt, ble det lagt over en meter jord, og så gikk en i gang med å grave en annen brønn av liknende art. Det var ikke hyggelig da jeg så en av våre norske venner som var død noen dager før, ligge mer eller mindre forslått på toppen av den ene av haugene. Det var transporten jeg har beskrevet, som ga slik hard medfart.

Under dette arbeidet hadde jeg med en russisk fange som fortalte sin historie. Under innmarsjen i Russland hadde hele den skolen han var med på, blitt evakuert av tyskerne. Den store gjengen

av 14-15 års gutter hadde senere kommet inn i disse transportene og hadde levd sitt liv i leirene. Noen av dem hadde havnet i Vaihingen.

Etter en kort tid orket jeg ikke mer å være med på likbæringen. Det førte til at nok en prominent fange ga meg en omgang juling fordi jeg ikke lenger ville gjøre det jeg var satt til. Vi ville heller fortsette arbeidet i sykebrakka. Der lå mange fanger som ikke klarte maten sin, der kunne vi få mer mat og prøve å komme litt til krefter etter vinteren. Doktor Poulsson lå slik til at vi fikk litt brød av ham. Vi fikk også byttet brød med pasienter som ikke var i stand til å spise opp det de hadde. De var først og fremst interessert i å få suppe og vann, te og kaffe – flytende føde. Det var klart at under så umenneskelige forhold ville vanlige fanger også bli vanskelige. En såkalt tysk overpleier som stelte med sykebrakka var vond å ha med å gjøre. Vi så at han skaffet seg mat for vann og suppe, og at han solgte pasientenes egen suppe til dem. Pasientene måtte altså kjøpe sine egne sparsomme rasjoner. En gang motsatte han seg også å skaffe sengeplass til en febersyk som han av en eller annen grunn ikke likte. Det var jo strid om sengeplassene.

På dette tidspunktet ble det igjen satt i gang en stor offensiv mot lusene. Over hele leiren. Alle kledde av seg, og gikk nakne inn på et kaldt rom i tur og orden. Der ble det så smått fyrt opp, og det ble båret inn vann til rengjøringen. Alle ble vas-

«To døgn er borte fra mitt liv. Jeg vet ikke hvor de ble av eller hvor jeg var da. Jeg befant meg i en slags evighetens

grenseland,» forteller Bratteli. Det var på den ble satt til å bære lik. Mennesker døde som fluer.

ket over hele kroppen i den samme baljen. Vi ble stilt opp igjen i det kalde rommet. Ble stående i timevis. Imens ble rommet vi skulle kle på oss i aldeles overopphetet. Madrassene ble sprøytet med noe stoff. Alle klær og ulltepper ble desinfisert. Fangene lå nakne på madrassene og ventet, og det ble stadig kaldere. Ullteppene kom tilbake, men ble ikke delt ut. Enda kaldere. Assi kom innom, og da han så oss ligge der nakne, sprakk han fullstendig og ga den overordnede tyske pleieren en kraftig overhaling, noe som førte til at vi endelig fikk delt ut teppene. Også de desinfiserte klærne ble delt ut. De samme scener ble utspilt på andre rom og på andre brakker. Den kvelden lå det hauger av lik i nesten alle ganger. Og fra alle avdelinger ble det samlet supperester som ble solgt på andre blokker. Det ble alltid noe mat til overs når noen døde, og ved et rush av dødsfall som dette, var det mye som kunne fordeles.

På denne tiden ble vi vaksinert mot tyfus. Etter at tyfusen var kommet var det også et stort behov for å få kokt vann. Det var skrekk for å drikke vann direkte. Mange måtte ha hjelp når de skulle til latrinen. Alle hjelpemidler hadde en tendens til å forsvinne, helt ned til enkle ting som økser til å hugge ved med eller bøtter og koster som ble brukt til rengjøring.

For min egen del fikk jeg ikke stabilisert magen. Jeg kunne knapt spise de ordinære matrasjonene, mens Alf etter hvert hadde fått noe bedre

matlyst. Jeg fikk følelsen av at beina ikke ville bære meg lenger, kreftene begynte å svikte totalt.

Alf var blitt oppblåst og full av vann. Vi ga opp og søkte doktor Poulsson i kraft av at han var lege og hadde en viss autoritet. Assi var hjelpsom og ordnet en del formaliteter, slik at vi kunne komme bort fra arbeidet i denne spesielle sykebrakka. Vi varslet de prominente i brakka om det. Brakkelederen hadde også fått tyfus som herjet stadig verre, og i denne brakka hvor vi hadde fått så mye kjeft og til dels mye slag, ble de litt lange i ansiktet da vi ga beskjed om at vi hadde fått ordre om å gå derfra. De trodde det kom av at vi var uvillige til å arbeide. Vi pakket sammen de ullteppene og fillene vi hadde til klær og det vi hadde liggende av mat – brødsalker og margarin – og gikk tilbake igjen til brakke 3. Der havnet vi i stue 2 igjen – der nordmennene hadde et hjørne. Det var det første stedet vi kom til i Vaihingen. Hjørnet var ikke lenger det samme. Ludvig som hadde ligget rett ovenfor meg, var død. De andre var meget dårligere. Åge var i grenselandet til døden. Han lå bevisstløs i en rekke døgn. I tillegg til tyfus hadde han også meningitt og var helt borte. Jottit og Olaf var meget dårlige. Sigurd var også svært dårlig. Han var redd det var tyfus. Han hadde ellers en fantastisk livsevne under de forhold som her skildres. Håkon fikk lungebetennelse, men gled gjennom den. Jeg fikk igjen feber og voldsomme anfall av mageoppløsning. Jeg hadde

en følelse av at kreftene svant helt, gikk med 39 grader i feber, mens vekten var nede i 47 kilo. Under avføringen hadde jeg den tiden forferdelige magesmerter. Ettersom jeg ikke hadde kunnet ta inn mat, hadde jeg en følelse av at når avførings-toktene kom, fulgte endetarmen med.

En dag lød det fra en av køyene hvor en annen forkommen fange lå – «den dagen det blir fred, da bæljer jeg».

Likevel hjalp vi de andre som var enda svakere. Alf var ivrig og flink til dette, og det er klart det kunne bli matbiter av det også. Jeg ble svekket og nådde i denne tiden bunnpunktet.

To døgn er borte fra mitt liv. Jeg vet ikke hvor de ble av eller hvor jeg var da. Jeg befant meg i en slags evighetens grenseland.

Det som er klart, er at vår jødiske polske lege-venn var fantastisk utholdende til å ta seg av oss som var i dette brakkerommet. Tre kvelder på rad fikk jeg noen sprøyter som ble kalt for saltvannsprøyter, men ellers er alt tåkete. Jeg hadde sant å si ikke noe håp om å kunne leve videre.

Under dette døde Jottit stille en natt. Et etter-slep av desinfeksjonsoffensiven hadde tatt for sterkt på ham. Olaf var nå i en slik tilstand at han ikke lenger kunne komme opp i overkøya. Han måtte flytte ned. Han var også bare halvt bevisst og klarte ikke lenger å holde seg ren i senga. En kveld varslet han legen at det ikke gikk lenger. Utpå natta gjentok han det samme til Alf, og døde.

I denne vanskelige perioden og før enkelte av nordmennene døde, ble det gjort adskillig arbeid av gode hjelpere for å skaffe til veie bedre klær enn de fillene vi hadde fått utlevert etter den store sjauen med desinfeksjon – slik at vi definitivt kunne kaste de lusete fillene. Magnus Schei og Collin ble syke og kom inn i vårt rom. Collin brakte med seg et svakt lyspunkt. Han hadde fått brev fra sin kone, og det hadde begynt å komme noen pakker til ham. Et par dager senere døde han.

Vi hørte på dette tidspunkt ymt om transport til Sverige med Røde Kors. Det ble snakket stille om det i krokene – hvor det enn måtte komme fra. Det satte fantasien i sving og vekket håp, og umiddelbart fikk vi et nytt samtaleemne. Hva skulle vi spise på fergen til Sverige? Og hvordan er matforholdene i Sverige når vi kommer dit? På denne tiden kom også gode nyheter om en ny offensiv i vest og om forberedelser til en offensiv i øst. Vi fikk etter hvert i grove trekk en slags orientering om hvordan krigen utviklet seg – jeg vet ikke fra hvilke kilder. Igjen var det noen som våget å antyde at kanskje tar krigen slutt i år. Assi, som fremdeles var relativt sterk, kom nå og da med visse mattilførsler til dem som trengte det mest.

Så ble Kristian alvorlig syk. Reidar ble syk. Josef Gustavsen var tatt ut til pleier, hvilket gjorde

visse ting lettere i en bunnleir som dette. Han ble også syk. Sten Olsen ble syk. Erling Gulbrandsen ble syk. Leif Poulsson ble syk. Assi ble syk. Hallesby ble syk. Tyfusen la folk ned. Her leser jeg det slik jeg noterte det ned i 1945. Og dette gjaldt selvfølgelig ikke bare nordmenn. Det er grunn til å understreke at dette gjaldt alle. Også jøder og polakker døde som fluer i denne perioden.

Det kom svenske pakker mot slutten, og flere pakker. De var opprinnelig sendt til de norske studentene i forskjellige leirer. Pakkene hadde vært i Dachau og Dautmergen. De var sendt fra Dautmergen, og i det villniss det hele nå beveget seg var noen adresser til levende og noen til døde. Omkring 25 pakker. Vi fikk hver vår hele pakke til deling, og det må sies at det kom akkurat på dette tidspunkt som manna, det betydde nytt liv.

Vi var fryktelig langt nede. De fleste kunne knapt stå på sine bein. Nesten alle måtte bruke latrinebøttene inne i rommet, og de var i bruk svært ofte. Ingen hadde orden på magen. Vi begynte under disse bitte små lysglimt å trene oss opp igjen til å kunne gå på gulvet. Lenge hadde jeg ikke kunnet ta inn noe som helst, men etter at vi fikk pakkene, begynte jeg forsiktig å spise noen Marie-kjeks, og fortsatte med de beste godbitene. Fikk kokt litt melk av tørrmelken og kokt vann. Etter hvert spiste jeg litt smått av margarin, marmelade, ost, knekkebrød, flesk, sukker, rognpostei, havregryn og det som ellers var. Pakkene,

som kom fra Sveriges Røde Kors, var selvfølgelig systematisk sammensatt.

Flere av oss hadde etter hvert fått diett, og maten bedret seg noe. Med tilskudd fra pakken kunne en få ordnet seg havresuppe med smør og sukker, og det smakte aldeles vidunderlig. En kunne merke at matlysten økte når en fikk noe en kunne beholde, og magen ble etter hvert litt bedre. Brød kunne jeg nå kjøpe for en relativt rimelig betaling med en del av disse varene. Framfor alt kunne vi bruke suppen til å skaffe oss brød. Vi fikk også tran gjennom pakkene, fiskeboller, seikaker, tunfisk i bokser og også en fleskeboks. Kalfaktor, en polsk-jødisk fange som ordnet med maten til dette rommet, løp ivrig ut og inn og varmet mat og vann, og fikk eller tok sitt – selvfølgelig. Det var jo en del av hele systemet.

Vi ble så stilt overfor det samvittighetsspørsmål hva vi eventuelt skulle gi bort av pakkene, og forholdsregelen ble nok at vi skulle gi bort minst mulig. Her var situasjonen nå så elendig at hver fikk tenke på seg og prøve å ta sikte på å komme gjennom dette og ut av det.

Sigurd og Hans kom tilbake igjen til det samme rommet. Hans var en tid mentalt langt nede, og Sigurd, som jo ellers var av dem som klarte seg best under vanskeligheter, var også langt nede. Da pakkene kom, spiste han som en vill. Så å si smør på flekk. Min sidemann Alf virket også mentalt langt nede. Vi lå i andre høyde av køy-

ene, og han måtte flyttes ned. Pakken hans ble simpelthen tømt en natt, og Alf selv følte seg nok for sterkt fristet til å bytte bort mat, særlig leirens egen mat, for å skaffe seg sigaretter. Da en av våre døde, oppsto en stor strid om delingen av det som var igjen i hans pakke. Det ble også strid om deling av tran, som ikke ble sendt til hver enkelt fange.

Men for oss som hittil hadde overlevd, hjalp det ekstra tilskuddet av mat etter hvert på kreftene. Vi prøvde å gå litt ute. Mentalt forsøkte vi å muntre hverandre opp til slikt. Vi var så svake at vi orket nesten ikke å sitte, og vi måtte holde oss i dørkarmen for å klare å trå over dørstokken når vi skulle ut av brakka. Men vi laget konkurranser om å gå lengst. Først inne i korridoren. Deretter konkurrerte vi om hvem som kunne prestere å gå til vaskerommet hver morgen. Det lå faktisk en oppmuntring i denne måten å ta det på. Og de som da med stolthet kunne fortelle at de nå hadde vært tre dager på rad, fire dager på rad, på vaskerommet, ble selvfølgelig selv styrket av det til å fortsette videre. Men å gå ut på latrinen var fremdeles en plage. Selv begynte jeg også å gå en liten tur ut av brakka hver dag, for nå kom våren så smått på denne breddegraden. Fram og tilbake litt på veien forbi brakka. Håkon Nipe var med på dette, og han overvurderte en dag kreftene, falt simpelthen om kull uten ytre foranledning og slo seg ganske stygt. Etter at Åge var kvitt hjernehin-

nebetennelsen, kviknet han ganske fort til. Sigurd, som også hadde vært helt på bunnen, begynte synbart å legge på seg. Alle kom seg.

Med disse ekstratilførselene vi fikk, kunne vi etter hvert gi bort mye suppe og en del pakkemat til våre lidende medfanger som til dels hadde det enda verre enn oss. Det gjorde at folk ble svært hjelpsomme med å bære latrinebøttene, med oppvask, med vaskevann og annet. Intet ondt sagt om det. Leif skaffet seg en privat tjener ved hjelp av pakkene, fordi han med de sykdommene han hadde, trengte medisinsk hjelp til å bli smurt både foran og bak. Han hadde liggesår og var elendig.

Forholdene i leiren ble stadig verre da det gikk mot vår. Fangelederen på vårt rom og hans hjelpere gjorde det ikke lettere for oss i denne tiden. Det lille utstyr som fantes, ble stadig mer nedslitt. Den samme bøtte ble brukt til urin, til skuring og delvis til oppvask.

På et tidspunkt begynte de polske jødene i leiren å bli optimistiske. De hadde relativt gode kontakter. Nyhetene fra krigsfronten ble bedre. Vestfronten ble slått inn. Østfronten kom i bevegelse, og igjen begynte det å spre seg evakueringsrykter. Jeg oppsøkte doktor Poulsson som var meget dårlig. Han var fritatt som leirens overlege, men han og den hollandske laboranten jeg møtte hos ham, hadde gode nyheter fra frontene. På den annen side ville veien til Sverige nå anta-

gelig snart være stengt av Vestfronten. Vi begynte å gi opp tanken om svensketransport, var skuffet og forbitret over situasjonen slik den var for vårt eget vedkommende. Vi håpet igjen at amerikanerne skulle komme, men hvor lenge ville vi greie det utover sommeren? Hva om vi skulle ta fatt på en ny høst under disse forholdene? Vi fikk alle beskjed om at vi skulle i badet hvis vi kunne gå selv, og det var så vidt vi kunne det. Klær og tepper ble igjen desinfisert, og det skulle igjen tas en ny offensiv mot luseplagen. Etter hvert gled det hele litt bedre igjen, men vi var helt kraftløse. Det var liksom ikke mulig å komme ordentlig til krefter. En dag ble det delt ut klær, støvler og ulltepper, for nå viste det seg at slike ting fantes i leiren. Vi spurte oss selv om dette var innledningen til en evakuering. Jo, leiren skulle evakueres, og vi skulle holde oss rede. Det skulle settes opp en transport av dem som kunne gå selv. Mens dette pågikk, kom det plutselig en ordre til vår brakke. Nordmennene skulle bli. Hold dere i køyene. Dessuten skulle de sykeste fangene av alle nasjoner bli igjen i leiren, fangeledelsen også.

Ja, så måtte vi levere fra oss alt tøy igjen og legge oss. Betydde dette at vi ville bli befridd av amerikanerne? Nordmenn skulle av sted for seg, de skulle hentes av svenske biler, begynte ryktene å fortelle. De andre skulle marsjere. Å nei, vi hadde hittil hatt det for hardt til å bite på en slik historie. Hollenderen som hadde fulgt oss gjen-

nom denne vinteren, kom og spurte om alle nordmenn kunne transporteres. Det forelå ikke noe klart nytt, men SS-legen var der og skulle ta kontroll. De friske stilte opp. Det var telling, venting, ny telling, så marsjerte hele den marsjdyktige delen av leirens fanger ut av Vaihingen. Med dem fulgte nesten hele vaktmannskapet. Hva det senere ble til med denne utmarsjen, kjenner jeg for min del ikke noe til.

Det het så at hjemmevernet skulle overta vakt holdet av dem som var igjen. De meget syke og noen få friske var tilbake i leiren. Disse få relativt friske fikk hendene fulle. Depotene skulle sikres. Det var nå ikke lenger folk til å bære lik ut av leiren.

Vårt håp flyttet i disse dager over til ønsket om at amerikanerne skulle komme – snart. Mens vi ventet, prøvde vi å friske opp noe av den mest nødvendige engelsken vi håpet å få bruk for. Det gjaldt særlig engelske uttrykk for mat vi ønsket oss – beans and pork, white bread with butter and cheese, jam, pineapples with cream, coffee and milk. Noen av oss fablet om at hvis amerikanerne kom, ville vi be om at de skulle legge hjemmeveien om Paris og London. Vi ville så gjerne stanse en stund på en restaurant vi kjente fra før krigen på Place de la Concorde.

Jeg oppsøkte doktor Poulsson. Han var meget dårlig, og han visste ikke noe om stoppordren for nordmennene. Han sa bare at amerikanerne måt-

te komme før det var for sent. Ja, vi måtte vente på amerikanerne. Transporten til Sverige var uaktuell på grunn av de siste frontbegivenhetene, altså ble vi hvor vi var. Om kvelden kom SS-sjefen, en gestapo og en mann i skinnjakke med rødt kors på armen, og idet de gikk forbi brakka, hørte noen at de snakket om «Norweger». Fangelederen i vårt rom sa at nå hadde de en samtale med doktor Poulsson. «Er Poulsson ute,» spurte noen, «da er det noe ekstra på ferde.» «Dere skal sendes vekk med Røde Kors, men vent – Poulsson kommer sikkert snart,» ble det sagt. Forbauselsen var mildt sagt stor da vi senere hørte at mannen med rødekors-bind på armen var stud. med. Bjørn Heger. Han var forhenværende Sachsenhausenfange og fulgte med svenskene rundt i Tyskland for å samle opp norske fanger. Doktor Poulsson kom; alle skulle gjøre seg reiseklare samme kveld. Det svenske Røde Kors skulle hente oss. Det ble spurt: «Kan alle reise?» Det ble fort enighet om at det var bedre å dø på turen sammen med nordmenn enn å ligge her og dø. Dessuten fikk vi det rådet: «Ta ikke med noe mat, dere får mat i bilen.»

Nei, vi var blitt så mistroiske i disse ukene at det trodde vi ikke noe på. Vi vet hva vi har, men ikke hva vi får. «Hva mangler dere av klær?» ble det spurt. Og vi fikk det mest nødvendige av klær og av fottøy. Den umiddelbare reaksjonen på dette var nærmest at «pokker også – nå kommer de, mens vi venter amerikanerne nesten hver time.»

Den polske legen så mer forstandig på dette og sa: «I kveld ville jeg ønske at jeg var i deres sted. Fra i kveld er dere i varetekt av Det internasjonale Røde Kors.» Etter kort tid slapp irritasjonen oss, men vi torde ikke tro på dette. Vi fikk beskjed om å være ferdige til utrykning klokka halv fire om morgenen. Vi skulle alle sammen inn i et tomt rom i blokk 2. Alle kledde på seg, og fikk beskjed om å ta alt med seg. Vi tok avskjed med rom 2, hvor vi hadde vært det meste av tiden i denne leiren, og med blokk 3. Alle var hjelpsomme.

Vi skulle gå til ro. Vi trengte hvile før transporten, ble det sagt, men hvem kunne vel sove en slik natt? Midt på natten ble vi alarmert. Opp, påkledning, ut i gangen, navnopprop og telling igjen. Ja, vi var 16 igjen av 29, 13 lå i fellesgravene og i haugene. Vi gikk til badet. De uniformerte vaktene ensset oss nesten ikke lenger. Inn i badet kom vi oss sakte så alle kunne følge med, de dårligste ble båret av andre. Alle klær skulle av fra innerst til ytterst. De skulle desinfiseres, ble det sagt. Badet ble håndtert av uøvde folk, for leiren var evakuert av alle som kunne gå. Det førte til at vi først fikk et fryktelig dampbad, deretter en iskald dusj. Inn i brakka kom en stor svensk sjåfør, og jeg noterte i dagboka 1945: «Å, om vi kunne ha omfavnet ham.» Men det var for overveldende. Vi torde ikke slippe oss løs. Så var det ut og finne klærne. Nei, vi skulle få andre klær – fra ytterst til innerst. Arbeidslederen for leiren var veldig fore-

I tolvte time fant de hvite bussene veien til den forferdelige fangeleiren Vaihingen der Bratteli tilbrakte de siste månedene av fangenskapet. Svenske Røde Kors-busser trålet

Tyskland for å redde norske fanger, men de hadde nær gitt opp å finne Vaihingen. Av de 29 nordmenn som kom dit få måneder før, levde 16 da bussene kom.

kommende nå som det var klart at vi skulle ut av det hele. Vi fikk jakker og bukser, spesielle luer, fotkluter, vester, stort sett bredlivede klær fra tidligere utryddede jøder.

Vi var svært trette, men forventningsfulle. Så ble den hvite bussen gjort i stand. SS-arbeidslederen løp fram og tilbake. Vi fikk lov til å ta med et ullteppe hver. Det var køyer i bilen, ble det sagt. En matpakke ble utlevert til hver enkelt. Alt dette tok lang tid, og magen var stadig smertefull og utidig.

Endelig gikk vi ut. Halvparten kunne ikke greie seg selv, men ble båret fram av de som kunne gå – 16 mann av de 29 som kom til Vaihingen 22. november 1944. Der sto den hvite bussen, der sto fire svensker i Røde Kors' feltuniformer og Bjørn Heger. De to gastapoene holdt seg i bakgrunnen. Vakter så vi ikke noe til i det hele tatt.

De som skulle ligge, ble båret om bord i bussen. Det var doktor Poulsson, Assi, Hans Quist, Erling Gulbrandsen, Leif Hallesby, Josef Gustavsen, Alf Grinderud og Håkon Nipe. Vi som skulle sitte, gikk inn: Åge Skogen, Sigurd Tangwa, Kristian Ottosen, Magnus Schei, Sten Olsen, Reidar Pettersen, Johs. Olsen og jeg. Det ble sagt at det var blitt lett etter oss i tre dager, de hadde vært nær ved å gi det hele opp. Dette var den siste turen de kunne ta denne veien. De hadde også vært i Dautmergen. Så kom SS-leirsjefen inn i bilen – blid som om han hadde vært vert for et hyggelig opphold gjennom

en viss tid. Det var en av disse parodiene som av og til kunne inntreffe. Han håndhilste på hver enkelt og ønsket oss vel hjem. Og så rullet vi ut. «Vekk fra Vaihingen – vekk fra Vaihingen» – noterte jeg to ganger i blokken min i 1945. «Merk dere denne dagen, 5. april – det er vår annen fødselsdag. Nå går det til livet.»

Bagasjen vår var på taket. Rødekors-pakker også. Og det var rødekors-pakker under benkene i bussen. «Kjenn på disse ullteppene,» sa vi til hverandre. «Det er synd at ikke Jottit og de andre fikk være med nå.» Vi sang og vi lo. Alle tiders påsketur, bortsett fra at påsken hadde vært uken før. Magene var stadig svært dårlige for de fleste. Toalettbøtta ble flittig brukt. Det var ingen væpnet vakt med på selve bussen. Vi følte oss fram i pakkene, og jeg fant en kjekspakke og begynte å småspise på den – uten hensyn til matutdeling.

Foran hos sjåførene diskuterte de kart over veier vi kunne følge for å komme fram. Dette var en transport på vei til Neuengamme ved Hamburg. Situasjonen var på dette tidspunkt den at frontene litt lenger nord var slått mye lenger østover enn der vi befant oss. Vi måtte derfor kjøre i en bue – først inn i Øst-Tyskland og deretter tilbake igjen til Hamburg. Derfor tok turen to døgn. Vi kjørte til Stuttgart, og det vi så der, var en ødelagt by. Derfra til Nürnberg. Det var ofte flyalarmer under turen, og vi hadde beskjed om å holde oss i bussene, mens mannskapene gikk i

grøftene under alarmen. De hvite bussene var klart røde kors-merket, og selv om vi underveis av og til så biler som var beskyttet og sto i brann, kom det ikke noen angrep på denne hvite bussen som var dekket både av Røde Kors og av det svenske flagg. Men bussen sto alltid stille mens det var flyalarm.

Styrkampflyene fra de allierte kontrollerte i virkeligheten veiene. De fløy i lav høyde over oss og kontrollerte hva som kom fram og hva som ikke kom fram. Det hadde vært storangrep på Nürnberg, og det var store branner rundt omkring. På oss virket det som om byen var totalt ødelagt. Det var nesten ikke mulig å kjøre gjennom den, og det luktet brann og brent i hele byen. Men i våre øyne så menneskene ut til å være velernærte og velklede, åpenbart på vei vekk fra byen. Så kom vi på autostradaen til Halle/Leipzig. Langs denne store veien var det en intens kontroll av styrkampfly som ustanselig fløy over hodene på oss, og det var mange istykkerskutte og brennende biler og lastevogner å se. Vi stoppet ofte. Mitraljøsene ble stadig brukt, og folk som var ute mens disse angrepene på kjøretøyer pågikk, lå flate på veien. Vi fikk mat av danskepakkene som var med bussene. Brød nok, knekkebrød, smør, ost, pølse, sigaretter, rent og drikkelig vann, vi fikk oppvarmede erter, nykokt kakao. Kristian og doktor Heger fungerte som verter inne i bussen på denne turen.

Vi spiste i virkeligheten mer enn vi hadde godt av. Det var to køyer utover de som bruktes av de syke, og vi andre skiftet på å ligge litt i dem. Vi kjørte videre om natten, men våknet av flyalarm og sprengkjørte for å komme ut av en by som åpenbart var under flyangrep. Det ble en ny dag. Vi var slitne, men i godt humør. Det var spørsmål om hvor vi skulle hen, og vi fikk greie på at vi skulle til en samleleir i Hamburg. «Den har vært fæl,» ble det sagt, «men det går nok.» Da dalte humøret. Det kjentes som om vi for alvor var på hjemvei, og så fikk høre at målet var en ny konsentrasjonsleir. «Det er ikke så mye mat der, men svenske Røde Kors vil ta seg av dere, og det arbeides for å få dere videre til Sverige,» ble det opplyst. «Ja, vi får håpe det beste.»

Heger hadde en dødsliste. Per Lie var død. Han var mitt nære reisefølge under storparten av tiden der nede – fram til Dachau. Johs levde. Arne Linderud var også død. Jeg noterte i blokken i 1945: «Fanden til liv! Fy fanden – og fy fanden hva denne vinteren har kostet!»

Neuengamme

Vi kom fram til Neuengamme i småregn. Alle ut. All bagasje ut. Der kom det norske gutter til hjelp. Noen måtte bæres inn. Hver fikk dessuten sin nye danskepakke, og brød ble delt ut. Så var det oppstilling igjen. Marsj inn gjennom porten – til brakka – til en sykebrakke. Overalt sto det nordmenn og vinket. Friske, sterke karer fra Sachsenhausen. I den uttærede tilstanden jeg var i da, undret jeg meg over hvordan de kunne være så feite. Da vi kom hjem til Norge, så jeg jo at de ikke var så velnærte som jeg syntes i første omgang.

Kommet vel til køys i sykebrakka i Neuengamme, ga jeg meg helt over. Til da hadde jeg vært nødt til å mobilisere mine siste krefter hvis jeg i det hele tatt skulle komme gjennom dette, og det er utrolig hva et menneske tåler. Da det ikke lenger var nødvendig for selvpoppholdelsen å gjennomføre denne kolossale egenmobiliseringen, brøt jeg i virkeligheten helt sammen en tid. Der kom de og hilste. Doktor Sven Oftedal, Edmund Norén, Aksel Zachariassen og mange andre. Vi skulle desinfiseres og fikk utlevert undertøy. Dette var organisert av medfanger som var kommet

dit før. Tenk å få bytte undertøy! Det var blitt 6.-7. april, og det var første gang jeg skiftet undertøy siden 5. september året før.

Klær og tepper vi hadde hatt med oss, ble buntet sammen og forsvant. Vi som kom fra Vaihingen, ble med rette betraktet som tyfus-farlige. Vi ble plassert på en egen fløy, og så kom da kameraene mine i tur og orden. Jeg siterer fra dagbokenotatene: «Nå gir jeg meg helt over. Herregud, vi lever jo, Odd Lien, Rolf Sundby, Johs. Hanssen, Olav Larssen, Azach, Lars Moen, Rolf Aakervik, Hallvard Lange, August Lange, doktor Fossen, Hortensgjengen – de som er igjen av den.» Det kom inn en lege fra Stavanger som jeg kjente, men som jeg nå ikke har navnet på. Han kom og stilte seg ved siden av min køye, og sa så nærmest ut i lufta: «Bratteli, ser du sånn ut.» Sivert Langholm, Hjalmar Dyrendahl, Per Sogstad og en rekke andre kom også. Og alle steds nærværende var jo selvfølgelig Sverre Løberg, som nærmest var en slags leirsjef. Han gjorde en fantastisk innsats. Da hadde vi ikke lenger noe å frykte. Han kjente dessuten i høy grad den tonen som var nødvendig for å sette de grønnkledde på plass.

Men mange var døde. 260 av Natzweilers 500 var døde. Da vi dro fra Dautmergen til Vaihingen, var det ti igjen, av dem levde to. Helge Norseth og Peter Hetland. Nå ble det legeundersøkelse, og det ble ordentlig pleie. Alt ble nå i virkeligheten organisert av nordmennene selv i denne

*Krigen er slutt, og endelig kan vi bringe et
gledens billede. Det er overlevende i Da-
chau som jubler i frigjøringsrus. Fem års
helvete er slutt.*

delen av leiren. Vi fikk grøt, og vi fikk annen mat – så mye vi ville ha i virkeligheten. Det var mange som kom og spurte om de kunne skaffe oss noe – av klær eller toalettsaker. Jeg fikk tannbørste for første gang på halvannet år, mat og kjeks, hvitt brød, egg, syltetøy – alt. Her var det mennesker. Her var det igjen et sivilisert liv. Her var det liv.

Andre dagen kom SS-legen for å kontrollere folk som skulle på videre transport. Han så på kroppen vår og sa at alle fra Vaihingen skulle med i første omgang. Det kom folk fra andre leirer. Fra Bergen-Belsen, fra Danzig. Folk fra Dachau, Mauthausen.

Min mage ville stadig ikke gi seg, og jeg kunne ikke gjøre meg noe egentlig godt av maten. Jeg måtte stadig på latrinen. Men jeg fikk det råd ikke å sulte lenger, men spise selv om jeg hadde disse vanskelighetene.

Med tungt hjerte etterlot jeg mat i Neuengamme ved Hamburg, vi var jo blitt så skeptiske etter hvert. Nå skulle vi gjøre oss ferdige til transport. Vi ventet bare på SS og klarsignal. De som kunne gå, kom fram. Oppstilling. Vi andre ble båret ut. Denne gangen var jeg blant dem. 100 mann, svenske og danske ambulansbiler.

Jeg må her fortelle en liten historie som skildrer min tilstand i Neuengamme. Da jeg hadde begynt å friskne noe til, sto jeg opp og gikk inn i badet for å ta en ordentlig vask på overkroppen. Håndkle hadde jeg med og sto der naken og lurte

på hvor jeg skulle gjøre av det. Jeg så at sidemannen hadde slengt håndkleet opp i skrittet og holdt det mellom lårene, og jeg tenkte at dette var praktisk. Jeg gjorde det samme, slengte håndkleet opp mellom beina. Det var bare det at slik som mine tynne ben sto i forhold til hverandre, datt det rett ned på gulvet. Vel, da var jeg blitt såpass trygg at jeg selv kunne le av det.

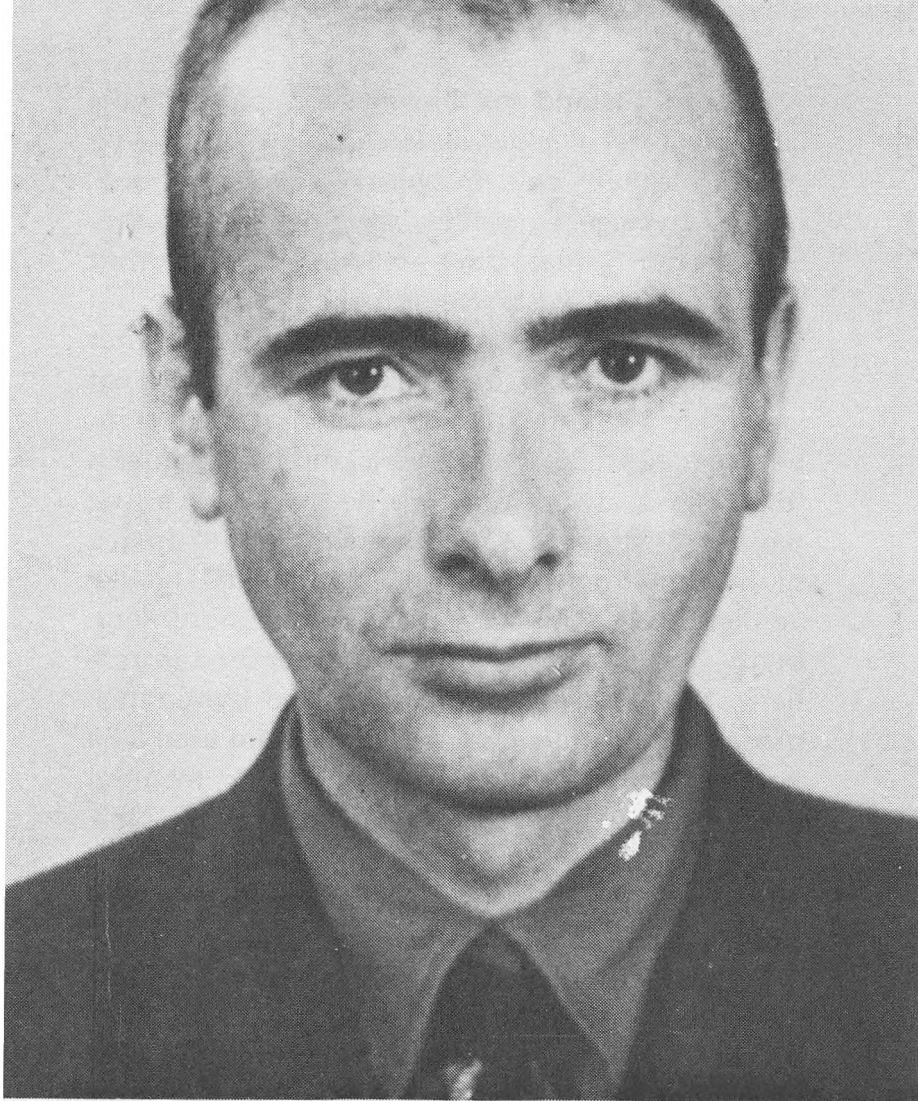
Vi kom seks mann i en dansk røde kors-ambulanse. Vi lå godt, men var fremdeles syke og utålmodige. Idet vi skulle kjøre av sted opplevde vi en uforglemmelig gestus av sjåføren i bilen. Han kom med seks påskeliljer i hånden – en til hver av oss. En påminnelse om at vi var på vei ut av den siste leiren i Tyskland, og også om at det var vår. Og her noterte jeg i blokken av 1945: «Farvel helvete, farvel Dritte Reich, farvel Tyskland. Påskeliljer, det var vår, det var liv.»

Vi kjørte gjennom Hamburg. Det var en natts kjøring til den lille grensebyen på dansk side, Padborg, dit vi kom 11. april. Fra nå av ble mottakelsen uendelig stor. Ikke bare av dem som hadde med dette å gjøre, men en ren 17. mai-mottakelse ville nordmenn kalle de folkemassene som stimlet sammen om oss etter hvert som transportene kjørte fram. Tatt imot på skikkelig vis ble vi, fikk ordentlige senger, trenede pleiere, god dansk mat. Og en av medfangene sa: «April blir redningen hvert år for oss.» Tidligere hadde vi også flyttet på den tiden. Men han som sa dette, døde før han kom hjem til Norge.

Så skulle vi rulle videre i rommelige danske jernbanevogner. Nå var det ikke lenger kuvogner og halmdekkede gulv. Vi passerte en rekke byer, og overalt hadde vi en viss fjernkontakt med store grupper av mennesker. Vi må huske på at krigen ikke var slutt ennå. Danmark var mørklagt, og Danmark og Norge var fremdeles okkupert. Gjennom Kolding, Fredericia, Odense, København. Mennesker overalt. Mat overalt. Blomster overalt.

Vi norske ble sendt om bord i fergen til Malmö. Jeg fornærmer ikke mine svenske venner om jeg sier at de ikke var så spontant menneskelige som danskene i en situasjon som denne. De var mer «ståtliga» og mer formelle på mange måter, og var dessuten fryktelig redde for at det kom tyfusmitte med oss. Det spilte også en viss rolle. Dessuten hadde de påtatt seg ansvaret for plasseringen av oss i Sverige på en noe ubestemt tid.

Vi ble sendt til Helsingborg. Der kom vi tidligere enn anmeldt til den omgjorte syke-institusjonen vi skulle inn i. Vi måtte gjennom enda en desinfeksjon før vi omsider kom til Ramløsa og i seng. Fra nå av ble det mer ordinær hospitalbehandling med en fremragende pleie, skikkelig mat – alt det vi kunne greie å få i oss. Vi kunne igjen kle oss i alminnelige, sivile menneskelige klær, og vi fikk svenske aviser. Frie aviser som vi ikke hadde levd med siden okkupasjonen kom til Norge. Det kom hilsener fra kjente. Det kom sjokolade og bløtkake – som jeg ikke greide å spise.

47 kilo veide Trygve Bratteli da han ble reddet og sendt i sykebil fra oppsamlingsleiren Neuengamme gjennom Danmark til Sverige. Så snart han kunne stå på bena kom han seg til Stockholm der dette bildet ble tatt. Et passbilde. Han ville hjem til Norge og tok toget over grensen 15. mai 1945.

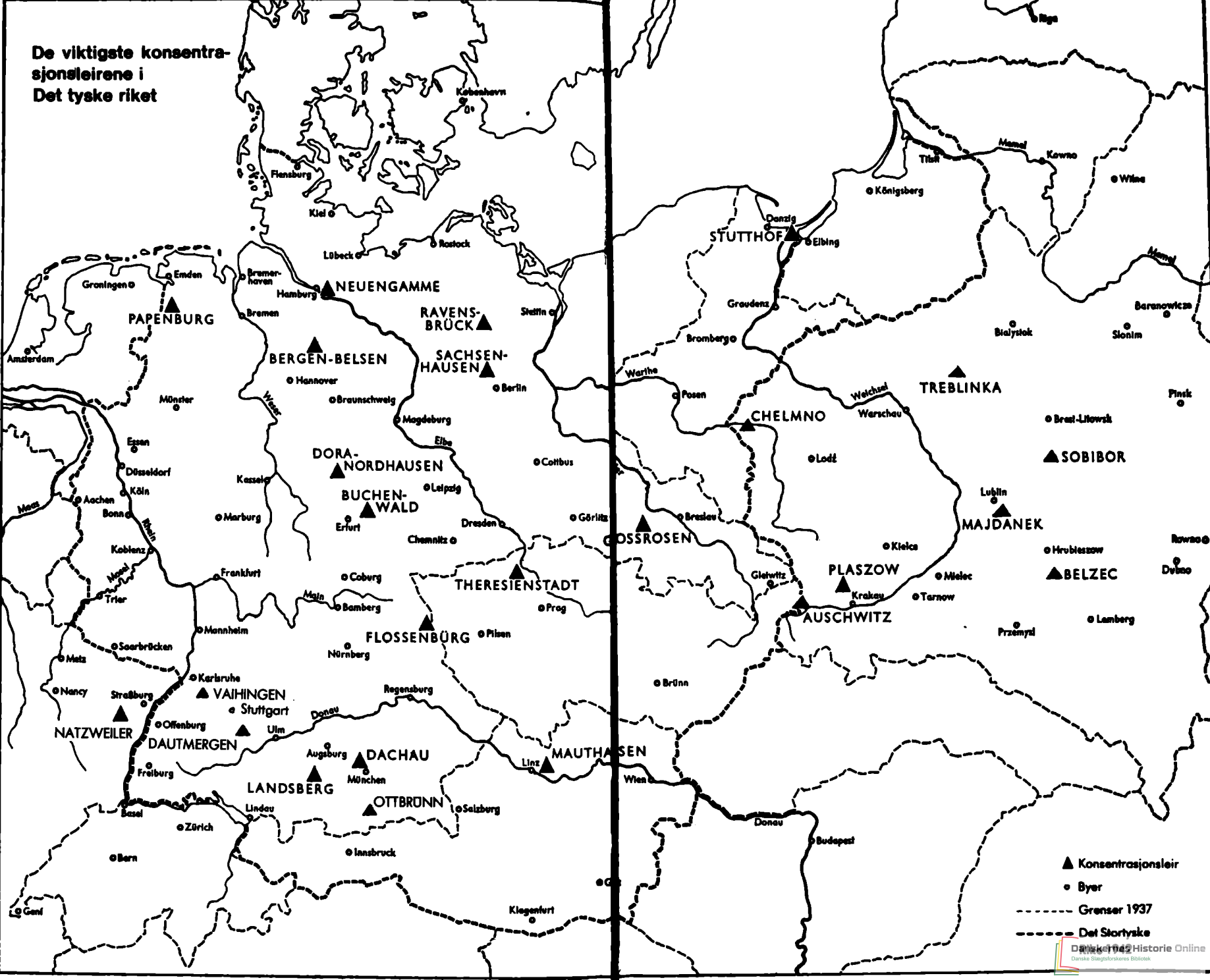
Slik min tilstand var, ble jeg sendt på epidemilasaretten. Der var det skikkelig pleie og mat og stadig hilsener – dels fra svenske venner og nordmenn i Sverige – og etter hvert også fra Norge. Særlig etter 8. mai. Etter en stund ble jeg sendt vekk fra epidemilasaretten, tilbake til Ramløsa.

Her ble det nå mye snakk om politikk, og her var mange kjente, både norske og danske. Etter at jeg greide å komme inn i spisesalen på egne bein, begynte jeg straks å tenke på å komme lenger enn til Ramløsa, begynte å arbeide for å få pass og papirer. Det tok tid, så i min utålmodighet dro jeg til Stockholm uten papirer. Bodde hos norske venner ute i Riksby – hvor mange nordmenn bodde. Jeg gikk mye rundt i kontorer for å få ordnet formaliteter. Det var en ganske byråkratisk prosess, jeg hadde jo reist til Stockholm uten å ha pass og papirer i orden. Jeg fikk kontakt med det norske LO, Norsk Folkehjelp, Den svenske Norges-hjelpen – hvor jeg traff gamle venner fra SSU – jeg kom i kontakt med AUF's Stockholmskontor. Jeg var i det hele tatt blant gode venner.

En pussig opplevelse etter disse årene: Vi hadde levd i nær tre år i en anstalt-tilværelse uten penger, og plutselig skulle en venne seg til å bruke penger til alt – enten en tok en liten busstur eller skulle kjøpe noe. Det var faktisk litt av en tilvenningsprosess. Dessuten var det første gang jeg gikk inn i PUB for å kle meg ordentlig opp på egen hånd.

Gode venner ordnet det slik at jeg kom med det første ordinære toget fra Stockholm til Oslo. Det gikk ikke helt gjennom, men det gikk et lokaltog fram til grensen og et annet lokaltog fra grensen til Oslo. Så var det farvel til Stockholm etter et utmerket opphold. Og til Norge kom jeg og til Oslo – en praktfull vårdag 15. mai 1945.

De viktigste konsentrasjonsleirene i Det tyske riket

- ▲ Konsentrasjonsleir
- Byer
- - - - - Grenser 1937
- · - · - · - Det Tyske Riket

I EVIGHETENS GRENSELAND

I denne gripende boka møter vi Trygve Bratteli som NN-fange i Tyskland under den annen verdenskrig. NN står for Nacht und Nebel, natt og tåke. Hva er så en NN-fange? I spesielle konsentrasjonsleire skulle fangene avskjæres alle muligheter for kontakt med verden utenfor. Fangene skulle dø av sult og umenneskelig behandling. I de notatene Bratteli skrev ned i 1945 bruker han uttrykket «I evighetens grenseland» om den tilstand fangene befant seg i. Lavmælt skildrer han livet og døden i disse leirene. Han skildrer også kameratskapet som hjalp så mange over den verste kneiken.

På hjemveien i april 1945, i sykebil sammen med fem andre fanger, fikk de av den danske sjåføren seks påskeliljer. Om dette skriver Bratteli:

Farvel helvete, farvel Dritte Reich, farvel Tyskland. Påskeliljene – det var vår, det var liv. . . . Merk dere denne dagen, 5. april – det er vår annen fødselsdag. Nå går det til livet.

